CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.A.B.
Coll. No. 731

Title Siddhānta kaumudī

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 731 Subject: Grammar.

Title: Siddhāntakaumudī

Author: Bhattoji Dixit. Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 9.6" by 4.4" Extent: 61 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: Incomplete.

पुस्तकमिदं सिद्धांतकौमुद्याः

कौ.

१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीसरस्वत्यै नमः॥ मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य
च वैयाकरणसिद्धांतकौमुदीयं विरच्यते १ अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐ
औच् हयवरट् लण् ञमङणनम् झभञ् घढधष् जबगडदश् खफछठ
थचटतव् कपय् शषसर् हल् इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्था
नि एषामंत्या इतः लण्सूत्रेऽकारश्च हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः हलंत्यं
१।३।३ हलिति सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात् आदिरंत्येन सहेता अंत्येनेता सहित आदि
मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् इति हल्संज्ञायां हलन्त्यम् उपदेशेऽन्त्यं हलि

प्रतिज्ञा पतर
ति प्रति ज्ञानुना
सिकत्व मा ज्ञा
नुनासिकं प्र
ति ज्ञा अनुना
सिकं भवा
तै प्रति ज्ञानु
नासिक्या
प्रण नं प्रहरः प
ण्ड ऽस्या सी
ति पद ... सि

राम:

१

स्यात् उपदेश आद्योच्चारणं ततः अण् अच् इत्यादि संज्ञासिद्धौ उपदेशेऽजनु
नासिक इत् १।३।२ उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याः पा
णिनीयाः लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा प्रत्याहारे
ष्वितां न ग्रहणं अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् नह्यत्र ककारे परे अच्कार्यं
दृश्यते आदिरंत्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देनाव्यवह्रि
यन्ते ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः १।२।२७ उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः वां काल इव का
लो यस्य सोऽच् क्रमाद् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा

॥उपदेशेबमने

कौ॰ ॥श्रीगणेशायनमः॥ श्रीसरस्वत्यैनमः॥ मुनित्रयंनमस्कृत्यतदुक्तीःपरिभाव्य

१ च वैयाकरणसिद्धांतकौमुदीयंविरच्यते १ अइउण् ऋलृक् एओङ् ऐ

औच् हयवरट् लण् ञमङणनम् झभञ् घढधष् जबगडदश् खफछ

ठथचटतव् कपय् शषसर् हल् इतिमाहेश्वराणिसूत्राण्यणादिसंज्ञार्था

नि एषामंत्याइतः लण्सूत्रेऽकारश्चहकारादिष्वकारउच्चारणार्थः हलंत्यं

१।३।३ हलितिसूत्रेंऽत्यमित्स्यात् आदिरंत्येनसहेता अंत्येनेतासहितआदि रामः

मध्यगानांस्वस्यचसंज्ञास्यात् इतिहलसंज्ञायां हलन्त्यम् उपदेशेन्त्यंहलि १

॥प्रतिज्ञाषतर
तिप्रतिवाअनुना
सिकत्वभावआ
नुनासिकंप्र
तिराश्रीअनुना
सिकंइमेणां
तेप्रतिज्ञानु
नासिक्या
दएातेप्रएःप
ठ्यमानःसासी
तिपएंणिमहि

त्स्यात् उपदेशआद्योच्चारणं ततोऽणच्इत्यादि संज्ञासिद्धौ उपदेशेजनु

नासिकइत् १।३।२ उपदेशेऽनुनासिकोजित्संज्ञःस्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याःपा

णिनीयाः लणसूत्रस्थावर्णेनसहोच्चार्य्यमाणोरेफोरलयोःसंज्ञाः प्रत्याहारे

ष्वितांनग्रहणं अनुनासिकइत्यादिनिर्देशात् नह्यत्रककारेपरेऽच्कार्यं

दृश्यते आदिरंत्येनेत्येतत्सूत्रेणकृताःसंज्ञा प्रत्याहारशब्देनव्यवह्रि

यंते ऊकालोज्झस्वदीर्घप्लुतः १।२।२७ उश्चऊश्चऊ३श्चवः वांकालइवकालो

यस्यसोच्क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् सप्रत्येकमुदात्तादिभेदेनत्रिधा

त्वो २

उच्चैरुदात्तः १।२।२९ ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः
स्यात् आये नीचैरनुदात्तः १।२।३० स्पष्टं । अर्वाङ् । समाहारः स्वरितः १।२।३१
उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् तस्या
दित उदात्तमर्द्धह्रस्वं ० ह्रस्वग्रहणमतन्त्रं स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तं बोध्यं उ
त्तरार्द्धं तु परिशेषादनुदात्तं तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टं अन्यत्र
तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा क्व वोऽश्वाः रथानां न येऽराः शतचक्रं यो राम: २
ह्यः इत्यादिष्वनुदात्तः अग्निमीळे इत्यादावनुदात्तश्रुतिः स एव विधोऽपि प्रसे

कमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः
१।१।८ मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् तदि
त्थं ० अइउऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः लृवर्णस्य द्वादश तस्य
दीर्घाभावात् एचामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात् तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं
१।१।९ ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः
सवर्णं स्यात् अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः इचुयशानां तालु ऋटुरषा
णां मूर्द्धा लृतुलसानां दन्ताः उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ञमङणनानां नासि

कौ॰ ३ काच। एदैतोः कंठतालु॥ ओदौतोः कंठोष्ठं वकारस्य दंतोष्ठं जिह्वामूलीयस्य।
जिह्वामूलं नासिकानुस्वारस्य। इति स्थानानि यत्नो द्विधा। आभ्यंतरो बाह्यश्च
आद्यश्चतुर्द्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानां
ईषत्स्पृष्टमंतस्थानां विवृतमूष्मणां स्वराणां च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे
संवृतं प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितं तथाहि
अ। अ इति विवृतमनूद्य संवृतो नेनविधीयते अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्र राम:
त्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव तस्याच सूत्रं पूर्वत्रासिद्धं अधिका

रेयं तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्र
मसिद्धं बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषो
ल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोनुदात्तः स्वरितश्चेति। खयां यमाः खयः ꣹क ꣹पौ
विसर्गः शर एव च एते श्वासानुप्रदानाअघोषाश्च विवृण्वते कंठमन्ये तु घो
षाः स्युः संवृता नादभागिनः अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः २
वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पंचमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्र
रव सिद्धः पलिक्नीः। चख्नतुः अग्निः घ्नंति अत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा

एवंयमाः तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूली
४ योपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च
अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमाः प्रथ
मतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः बाह्यप्रय
त्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथापि आन्तरतम्यपरीक्षायामु
पयोक्ष्यंत इति बोध्यम् काद्यो मावसानाः स्पर्शाः यरलवा अन्तस्थाः शषस राम.
हा ऊष्माणः अचः स्वराः ≍क ≍प इति कपाभ्यां प्रागर्द्धविसर्गसदृशौ जिह्वामू ४

लीयोपध्मानीयौ अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ इति प्रयत्नविवेक
ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋ
कारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च सावर्ण्ये प्राप्ते ना—लौ आकारसहितो
ऽच् आव स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः तेन दधीसस्य हरति शीतलं ष
ष्ठं सान्द्रं इत्येतेषु यणादिकं न अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रह
णकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात् तथाहि अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः प्रतीय
ते विधीयते इति प्रत्ययः अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णसंज्ञा स्यात् अत्रा

अत्राण् परेण णकारेण तदेवमष्टयष्टादशानां संज्ञा तथेकारोकारौ ऋकारस्त्रिं
५ शतं एवं लृकारोपि एचो द्वादशानां एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यं ऐऔ।
जितिसूत्रारंभसामर्थ्यात् तेनैषां चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति पादनीयं नाज्झला
विति निषेधोयद्यप्यक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापिहकारस्याकारेण सवर्णे
तत्राकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् तेन विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति न भवति अनु
नासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा
परस्तत्कालस्य तः परो यस्मात्स च तात्परश्च उच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा ५

त् तेनात्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा ऋदिति द्वादशानां वृद्धिरादैच आदैच्च वृद्धि
संज्ञः स्यात्। अदेङ्गुणः अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् भूवादयो धातवः क्रियावाचि
नो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः प्राग्रीश्वरान्निपाताः १।४।५६ इत्यधिकृत्य चादयो
सत्त्वे १।४।५७ अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः प्रादयः अद्रव्यार्थाः प्रा
दयस्तथा। उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्च। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः ग
तिसंज्ञाश्च प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि
अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः नेवेति विभाषा। निषेधविक

६ त्मयोर्विभाषासंज्ञास्यात् स्वंरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा १।१।६८ शब्दस्यस्वंरू
पंसंज्ञिशब्दशास्त्रेयासंज्ञातांविना येनविधिस्तदंतस्य १।१।७२ विशेषणंत
दंतस्यसंज्ञास्यात्स्वस्यचरूपस्य।समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधः उगिद्वर्णग्र
हणवर्जम् विरामोऽवसानम् वर्णानामभावोवसानसंज्ञस्यात् परःसन्निक
र्षःसंहिता।वर्णानामतिशयितःसन्निधिःसंहितासंज्ञःस्यात् सुप्तिङंतंप
दं १।४।१४ सुबंतंतिङंतंचपदसंज्ञंस्यात् हलोनंतराःसंयोगः १।१।७ अज्भिर
व्यवहिताहलःसंयोगसंज्ञास्युः ह्रस्वंलघु संयोगेगुरु १।४।११ संयोगेपरेह्र ६

स्वंगुरुसंज्ञंस्यात् दीर्घंच १।४।१२ दीर्घंचगुरुसंज्ञंस्यात्॥ इतिसंज्ञाप्रकरणं
इकोगुणवृद्धी १।१।३ गुणवृद्धिशब्दाभ्यांयत्रगुणवृद्धीविधीयेतेतत्रेकइतिषष्ठ्यं
तंपदमुपतिष्ठते।अचश्च।ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैःयत्राज्विधीयतेतत्राचइतिषष्ठ्यं
तंपदमुपतिष्ठते आद्यंतौटकितौ टित्कितौयस्योक्तौतस्यक्रमादाद्यंतावयवौस्तः
मिदचोंत्यात्परः अचइतिनिर्द्धारणेषष्ठी अचांमध्येयोंत्यस्तस्मात्परस्तस्यैवां
तावयवोमित्स्यात् षष्ठीस्थानेयोगा अनिर्द्दिष्टसंबंधविशेषाषष्ठीस्थानेयो
गाबोध्या स्थानेचाप्रसंगः स्थानेंतरतमः प्रसंगेसतिसदृशतमआदेशस्यात्

५ यत्रानेकविधमांतर्यंतत्रस्थानतआंतर्यंवलीयः तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्य सप्त
मीनिर्देशेनविधीयमानंकार्यंवर्णांतरेणाव्यवहितस्यपूर्वस्यवोध्यं तस्मादित्यु
त्तरस्य पंचमीनिर्देशेनक्रियमाणंकार्यंवर्णांतरेणाव्यवहितस्यपरस्यज्ञेयं अ
लोंत्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्यांत्यस्यादेशःस्यात्। ङिच्च अयमप्यंत्यस्यस्थाने। सर्वस्येस
स्यापवादः आदेःपरस्य। परस्ययद्विहितंतत्तस्यादेर्वोध्यं अलोंत्यस्येत्यस्यापवादः
अनेकाल्शित्सर्वस्य स्पष्टं अलोंत्यसूत्रस्यापवादः अष्टाभ्यऔशित्यादावा रामः
देःपरस्येत्येतदपिपरत्वादनेनवाध्यते स्वरितेनाधिकारः स्वरितत्वयुक्तंशब्द २

अंतरंगेकार्येकर्तव्येवहिरंगंअसिद्धंस्यात् २

स्वरूपमधिकृतंवोध्यम् परनित्यांतरंगापवादानामुत्तरोत्तरंवलीयः असिद्धं
वहिरंगमंतरंगे अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः निमित्तंनाशोन्मुखंदृष्ट्वातत्प्रयुक्तं
कार्यंनकुर्वंतीत्यर्थः इतिपरिभाषाप्रकरणं इकोयणचि इकःस्थानेयण्
स्यादचि संहितायांविषये सुधीउपास्यइतिस्थिते स्थानतआंतर्यादीकार
स्ययकारः सुध्य्उपास्यइतिजाते अनचिच अचःपरस्ययरोद्वेवास्तोनत्व
चि इतिधकारस्यद्वित्वं स्थानिवदादेशोनल्विधौ आदेशःस्थानिवत्स्यान्नतु
स्थान्यलाश्रयविधौ अनेनेहयकारस्यस्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्यानचि

कौ चेतिद्वित्वनिषेधोनशंक्योनविधाविति तन्निषेधात् अचः परस्मिन्पूर्वविधौद्वि
५८ त्वविध्यर्थमिदं परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनदृ
ष्टस्यविधौकर्तव्ये इतियणः स्थानिवद्भावेप्राप्ते नपदांतद्विर्वचनवरेयलो
पस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु पदस्यचरमावयवेद्विर्वचनादौचकर्त
व्ये परनिमित्तोजादेशोनस्थानिवत्स्यात् इतिस्थानिवद्भावनिषेधः कृत्तांजस्
ऊश्चिस्यष्टुं इतिधकारस्यदकारः अदर्शनंलोपः प्रसक्तस्यादर्शनंलोपसं राम
ज्ञंस्यात् संयोगांतस्यलोपः संयोगांतंयत्पदंतदंतस्यलोपस्यात् इतिलो ५८

पेप्राप्ते यणःप्रतिषेधोवाच्यः यणोमयोद्वेवाच्ये मयइतिपंचमीयणइ
तिषष्ठीतिपक्षेयकारस्यापिद्वित्वं नादिहधकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पा
च्चत्वारिरूपाणि एकधमेकयं द्विधं·द्वियं·द्विधमेकयं एकधंद्वियं·सुद्ध्युपा
स्यः सुध्युपास्यः सुध्ध्युपास्यः सुद्ध्युपास्यः मद्ध्वरिः धात्त्रंशः लाकृतिः नादि
पुत्रस्य॥पुत्रश्री न्याक्रोशेपुत्रस्यनद्वेस्तआदिनीपरे आक्रोशेगम्ये पुत्रादिनीत्वमसिपापे
आक्रोशेकिं तत्वकथनेद्विर्वचनंभवत्येव पुत्त्रादिनीसर्पिणी तत्परेच
द्वित्वंन पुत्रपुत्रादिनीत्वमसिपापे वाहनजग्धयोः पुत्रहती पुत्त्रहती पुत्र

शद्वे

जग्धी पुत्रजग्धी त्रिप्रभृतिषुशाकटायनस्य॥ आदित्सुवर्गेषुसंयुक्तेषुवाद्वित्वं
इन्द्रः एष्टुं राष्ट्रं सर्वत्रशाकल्यस्यद्वित्वंन अर्कः ब्रह्मा दीर्घादाचार्याणां
५ द्वित्वंन दात्रं पात्रं अचोरहाभ्यांद्वे अचःपरस्माद्रेफहकाराभ्यांपरस्ययोद्वेवा
स्तः हर्य्यनुभवहर्य्यनुभवः नत्वछसि हलोयमांयमिलोपः हलःपरस्ययमोलोपः
स्याद्यमि इतिलोपपक्षेद्वित्वाभावपक्षेचैकयंरूपंतुल्यं लोपारंभफलंतुआ
दित्योदेवतास्यादित्यंहविः यमांयमीतियथासंख्यविज्ञानान्नेह माहात्म्यं ए रामः
चोयवायावः एचःक्रमात्अय्अव्आय्आव् एतेस्युरचि तस्यलोपः नस्य ५

नोलोपःस्यात् इतियवसोर्लोपोन उच्चारणसामर्थ्यात् एवंचेत्संज्ञापीहन
भवति हरये विष्णवे नायकः पावकः वान्तोयिप्रत्यये यकारादौप्रत्ययेपरे
ओदौतोरवावौस्तः गोर्विकारोगव्यम् गोपयसोर्यत् नावातार्यंनाव्यं नौ
वयोधर्मस्यादिनायत् गोर्यूतौछंदस्युपसंख्यानं अध्वपरिमाणेच गव्यूति
ऊनस्याद्विनायूतिशब्दोनिपातितः वांतइत्यत्रवकारात् गोर्यूतावित्यत्रकठका
राद्वापूर्वभागेलोपोव्योरितिलोपेनवकारः प्रश्लिष्यते तेनश्रूयमाणवकारा
न्तआदेशःस्यात् वकारेणलुप्यतइतियावत् धातोस्तन्निमित्तस्यैव यादेप्र

स्ययेपरेधातोरेवएचोवांतादेशस्तन्निमित्तस्यैव गाव्यस्य लव्यं अवश्यला
१० व्यं तन्निमित्तस्यैवेति किं ओयते। औयत क्षय्यजय्यौशक्यार्थे। यांतादेशनिपा
तनार्थमिदम् क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् जेतुं शक्यं जय्यं शक्यार्थे किं क्षेतुं जेतुं योग्यं
क्षेयं पापं जेयं मनः क्रय्यस्तदर्थे तस्मै प्रकृतमित्यर्थे इदं तदर्थं क्रेतारः क्रीणीयुरि
ति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यं क्रेयमन्यत् क्रयणार्हमित्यर्थः लोपः शाकल्य
स्य अवर्णपूर्वयोः पदांतयोर्यकारवकारयोर्वा लोपोशि परे पूर्वत्रासिद्धमि रामः
ति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसंधिः हर एहि हरयेहि विष्ण इह। विष्णविहेति १०

याउद्यतः श्रियावुद्यतः गुरा उत्कः गुरावुत्कः कानि संति कौ स्तः इत्यत्रारल्लोप
स्य स्थानिवत्त्वेन यणवादेशौ प्राप्तौ न पदांतेति सूत्रे पदांतविधौ निषेधान्न स्तः
एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृत्य आद्गुणः अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदे
शः स्यात्संहितायां उपेंद्रः रमेशः गंगोदकं उरण्रपरः ऋ इति त्रिंशतः संज्ञे
त्युक्तं तत्स्थाने योण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते तत्रान्तरतम्यात् कृष्णर्द्धिः इ
त्यत्र ऋ तवल्कार इत्यत्र लृ अचोरहाभ्यां द्वे इति पक्षे द्वित्वं झरोझरि सवर्णे
हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि द्वित्वाभावे [illegible] सति एकधं [illegible]

कौ॰ वेतनिलकार्थं असति लोपे हि लत्वात् प्रयोगो विहितं सति हि लत्वे लोपे चाऽसति त्रिधं ह
११ ह्लर्द्धिः ह्लल्धिः ह्लस्र्द्धिः यण इति पंचमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वि
त्वम् लस्य त्वन चिचेति तेन नवल्कारादि रूपचतुष्टयं हि लं लस्यैव कस्ये
व नोभयोरुभयोरपि नवल्कारादि बुबुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् १ वृद्धिरेचि आ
द्रिचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् गुणापवादः कृष्णैकत्वं गंगौघः देवैश्वर्यं
कृष्णौत्कंठ्यं एत्येधत्यूठ्सु अवर्णात् एजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे पूर्वपरयोर्वृद्धि राम॰
रेकादेशः स्यात् पररूपगुणापवादः उपैति। उपैधते। प्रष्ठौहः एजाद्योः किम् उ ११

पेतः माभवान्प्रेदिधत् पुरस्तादपवादा अनंतरान् विधीन् बाधंते नोत्तरान् इति न्या
येनेयं वृद्धिरेङि पररूपस्यैव बाधिका न तु ओमाङोश्चेत्यस्य तेनावेही। निरुद्धि
रसाधुरेव अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम् अक्षौहिणी सेना स्वादीरेरिणोः स्वैरः
स्वैरिणी तुं शीलमस्येति स्वैरी स्वैरिणी प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु प्रौहः प्रौढः अर्थव
ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणं व्रश्चेति सूत्रे राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणात् तेन ऊढ ग्रह
णेनक्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवतुं न तस्यैकदेशः प्रोढवान् प्रौढिः इषदृच्छायां तु दादिः इष
गतो दिवादिः इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः एषां यजिः एषणीय एषः एष्य इति रूपे तत्र

कौ॰ परूपेप्राप्तेऽनेनवृद्धिः प्रैषः प्रैष्यः यस्तु ईषतेरुञ्छे यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु
१२ तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषः ईष्यः तत्राङ्गुणे। प्रेषः प्रेष्यः ऋते च तृतीयासमासे
सुखेन ऋतः सुखार्तः समासे किं सुखेन ऋतः तृतीये तु किं परमर्तः प्र वत्सतरकं
बलवसनार्णदशानामृणे प्रार्णं वत्सतरार्णं इत्यादि ऋणस्यापनयनाय
यदृणं दशार्णो देशः नदी च दशार्णा ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च उपस रम॰
र्गादृति धातौ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् १२
उपार्छति प्रार्छति अंतादिवच्च योयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिव

त्स्यादिति रेफस्य पदान्तत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः खरि अवसाने च रेफ
स्य विसर्जनीयः स्यात् पदान्ते इति विसर्गे प्राप्ते अंतवद्भावेन पदांतस्य न विसर्ग
उभयथर्क्षु कर्तरि च र्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् उपसर्गेनवधातोराप्से
पेसिद्धधानाविनियोग विभागेन पुनर्विधानार्थ्नेनेन ऋत्यक इति पाक्षिको।
पिप्रकृतिभावोऽत्र न भवति वासुप्यापिशलेः अवर्णान्तादुपसर्गादकारा
दौ सुप्धातौ वृद्धिर्वा स्यात् आपिशलिग्रहणं पूजार्थं प्रार्षभीयति प्रर्षभीयति
सावर्ण्यात् लृवर्णग्रहणम् प्राल्कारीयति प्रल्कारीयति नपरत्वाद्दीर्घेन उप

स्त्रीयति। उपक्रीयति एङि पररूपं आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमे
१२ कादेशः स्यात् प्रेजते उपोषति इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन ए
ङादौ सुपधातौ वा उपेडकीयति उपैडकीयति प्रोघीयति प्रौघीयति। एवे चानि
योगे नियोगोऽवधारणम् क्वेव भोक्ष्यसे अनवक्लृप्तावेव शब्दः अनियोगे किं
तवैव अचोन्त्यादि टि १।१।६४ अचां मध्ये योन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् श
कंध्वादिषु पररूपं वाच्यं तच्च टेः शकंधुः कुलटा। कर्कंधुः सीमन्तः केशवेषे सीमां एम
तोन्यः मनीषा। लांगलीषा पतंजलिः सारङ्गः पशुपक्षिणोः सारङ्गोन्यः आकृति १२

गणोयं मार्तंडः ओत्वोष्ठयोः समासे वा। स्थूलोतुः स्थूलौतुः बिंबोष्ठः बिंबौष्ठः स
मासे किं तवौष्ठः ओमाङोश्च ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात् शिवा
योन्नमः शिवेहि। अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ध्वनेरनुकरणस्य योच्छब्दस्त
स्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् पटत् इति पटिति कथं न अदिति नाम्रे
डितस्यान्त्यस्य तु वा आम्रेडितस्य माभूत् किन्तु स्यात् अंतस्य तु तकारमात्रस्य वा स्या
त् डाचि बहुलं द्वे भवत इति बहुलवचनाद्द्वित्वं तस्य परमाम्रेडितमित्यक्तस्य पररू
पमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् पटत्पटेति इत्यादौ कसेंाने पटाने इत्यादि शः सुः पटत्पट।

रिति अकः सवर्णे दीर्घः अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् दैत्यारिः श्रीशः विष्णूद
१३ यः अचि किं कुमारी शेते नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः
ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः अकः किम् हरये अ
कोः किं दीर्घ इत्येव सुवचम् ऋति सवर्णे ऋ वा होतृकारः लृति सवर्णे लृ वा हो
तॢकारः पक्षे ऋकारसावर्ण्यात् होतॄकार ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्युभयत्रापि वि
धेयवर्णद्वयं द्विमात्रं आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितोऽज्भक्तेरपरा द्वि रामः
तीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ शेषं प्राग्वत् इहोभयत्राप्यृत्यक इति पाक्षिकः प्रकृ १३

तिभावो वक्ष्यते एङः पदान्तादति पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् हरेऽव विष्णो
ऽव सर्वत्र विभाषा गोः लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते गोअग्रं गोऽग्रं।
पदान्ते किं गोः एङन्तस्य किं चित्रग्वग्रं अवङ् स्फोटायनस्य अतीति निवृत्तम्
अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् गवाग्रं गोऽग्रं पदान्ते किं गवि व्यवस्थित।
विभाषया गवाक्षः इन्द्रे च। गोरवङ् स्यादिन्द्रे गवेन्द्रः अथ प्रकृतिभावः प्लुतप्रगृह्या
अचि नित्यं प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते ते अचि प्रकृत्या स्युः एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्चर।
ति हरी एतौ इति किं हरी एतौ इत्यादावप्येव प्रकृतिभावो यथा स्यात्

१४ इकोऽसवर्णेइतिह्रस्वसमुच्चितोभाभत् इकोऽसवर्णेशाकल्यस्यह्रस्वश्च पदान्ता
इकोऽसवर्णेऽचिपरेप्रकृत्यास्युःह्रस्वश्चवा अत्रह्रस्वविधिसामर्थ्यादेवप्रकृ
तिभावेसिद्धेतत्रनुकरणंयश्चकारोनकर्तव्यइतिभाष्येस्थितं चक्रिअत्र। पदां
ताइतिकिं गौर्य्यौ। नसमासेस्वादौधात्ववयवत्वेनापदांतत्वादितिभोसमासेइको
ह्रस्वोनस्यात् वाप्यश्वः सितिच। पर्श्वादिगणस इतिगणस्य पार्श्वं ऋत्यकः ऋतिपरेऽकः
प्राग्वत् ब्रह्मर्षिः पदांतइत्येव आर्च्छत् समासेप्ययमकृतिभावःसप्तऋषी। ए म:
णांवाक्यस्यटेःप्लुतउदात्तइत्यधिकृत्य प्रत्यभिवादेऽशूद्रे। अशूद्रविषयेप्रत्यभिवा १८

दवाक्यंतस्यटेः प्लुतःस्यात् सचोदात्त सचोदात्त अभिवादयेदेवदत्तोहं भो आयुष्मा
नेधिदेवदत्त३ स्त्रियांन अभिवादयेगार्ग्यहं भोआयुष्मतीभव गार्गि नामगोत्रंवाय
त्र प्रत्यभिवादवाक्यांतेप्रयुज्यतेतत्रचप्लुतइष्यते नेह आयुष्मानेधि भोराजन्यवि
शंगेवेतिवाच्य आयुष्मानेधिभो३ आयुष्मानेधीन्द्रवर्मो३ आयुष्मानेधीन्द्रपा
लित३ दूराद्धूतेच दूराद्धूतंसंबोधनेवाक्यस्यटेःप्लुतःस्यात् सक्तूनिरवदेवदत्ता३ हैहे
प्रयोगेहैहयोः एतयोःप्रयोगेदूराद्धूतेयत्तत्रैहैहयोरेवप्लुतः हे३ राम रामहे३ हैरा
म रामहै३ गुरोरनृतोऽनंत्यस्याप्येकैकस्यप्राचां दूराद्धूतेयद्वाक्यंतस्य टेर्ह्रिज्ञस्यानंतर

स्यां तस्यापि गुरोर्विप्लुतः स्यात् देवदत्त३ देवदत्त देवदत्त। अगुरोः किं वकारादकारस्य
१५ माभूत्। अन्ततः किं कृष्णा३ एकैकग्रहणं पर्यायार्थं इह प्राचामिति विभज्यते तेन सर्वः
प्लुतो विकल्प्यते। अप्लुतवदुपस्थिते उपस्थितोऽनार्ष इति शब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽ
प्लुतोऽप्लुतवद्भवति अप्लुतकार्यं यणादिकं करोति सुश्लोक३ इति। सुश्लोकेति व
त्किं। अप्लुत इत्युक्ते प्लुत एव विषये स्यात् तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य
श्रवणं न स्यात् अग्नी३ इति ई३ चाक्रवर्मणस्य ई३ प्लुतोऽचि परे प्लुतवद्वा चिनुहि३ इ राम:
दं चिनुहि३दं निषिद्धे न चिनुही३इ इति चिनुहीति वाशब्द उभयत्र विभाषायां ईदूदेद् १५

द्विवचनं प्रगृह्यं ईदूदेदंतं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् हरी एतौ विष्णू इमौ गंगे अमू मप
चेते इमौ न मणीवोष्ट्रस्य निलुद्वार्थे वशब्दो वाशब्दो वा वोध्यः अदसो मात् अस्मा
त्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः अमी ईशाः रामकृष्णावमू आसाते मात्किं अमुकेऽत्र
असति माद्ग्रहणे एकारेऽप्यनुवर्तेत शे अयं प्रगृह्यः स्यात् अस्मे इंद्राबृहस्पती
निपात एकाजनाङ्। एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् इ विस्मये इ इंद्रः उ
उमेशः अनाङिति सुक्ते ङित् आकारः प्रगृह्य एव आ एवं नु मन्यसे आ एवं किल तत्
ङित् तु न प्रगृह्यः ईषदुष्णं ओष्णं वाक्यस्मरणयोरङित्। अन्यत्र ङिदिति विवेकः।

ओत् ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् अहो ईशाः संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे
१६ संबुद्धिनिमित्त ओकारो वा प्रगृह्यो ऽवैदिके इतौ परे विष्णो इति विष्णविति विष्णवि
ति ब्रह्मबंधवित्यब्रवीत् उञः उञ इतौ वा प्रागुक्तं उ इति विति ऊँ उञ इतौ
परे दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययं वा आदेशो वा स्यात् ऊँ इति विति
मय उञो वो वा मयः परस्य उञो वो वा स्यात् अचि किमु उक्तं किम्वुक्तं वस्यासिद्
त्वान्नानुस्वारः ईदूतौ च सप्तम्यर्थे सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् १६
सोमो गौरी अधिश्रितः मामकी तनू इति सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् अर्थ

ग्रहणं किं वृत्ताव्यर्थान्तरोपसंक्रान्ते माभूत् वाप्यामश्वो वाप्यश्वः अणोऽप्रगृह्य
स्यानुनासिकः अप्रगृह्यस्येति किं अग्नी इत्यच्संधिः स्तोः श्चुना श्चुः सकार
तवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः हरिश्शेते रामश्चिनोति स
च्चित् शार्ङ्गिञ्जय शात् शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् विश्नः प्रश्नः ष्टुना
ष्टुः स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् रामष्षष्ठः रामष्टीकते पेष्टा तट्टीका चक्रिण्ढौ
कसे न पदान्ताट्टोरनाम् अनामिति लुप्तषष्ठीकं पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः
स्तोः ष्टुर्न स्यात् षट् सन्तः षट् ते पदान्तात् किं ईट्टे टोः किं सर्पिष्टमं अनाम्नवतिनगरी

ण्णिनिवाच्यं षण्णां षण्णवतिः षण्मुख्यः तो षि तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वं सन्षष्ठः
१२ झलां जशोऽन्ते। वागीशः चिद्रूपः यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा यरः पदान्तस्यानु
नासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्। एतन्मुरारिः एतद्मुरारिः स्थानप्रयत्नाभ्या
मन्तरतमस्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्त्तते चतुर्मुखः प्रत्यये भाषायां
नित्यं चिन्मात्रं चिन्मयं कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्त इति यवादिगणे दका
रनिपातनात् तोर्लि तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः तल्लयं विद्वाँल्लिखति न राम:
कारस्यानुनासिको लकारः उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य उदः परयोः स्थास्तम्भोः पू १२

र्वसवर्णः स्यात् आदेः परस्य। उत्थानं उत्तम्भनं अघोषस्य महाप्राणस्य
सस्य तादृश एव थकारः तस्य झरो झरीति पाक्षिको लोपः लोपाभावपक्षे
तु थकारस्यैव श्रवणं न तु खरि चेति चर्त्वं चर्त्वं प्रति थस्यासिद्धत्वात् झयो
होऽन्यतरस्यां झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् घोषवतो नादवतो महा
प्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः वाग्घरिः वाग्हरि
शश्छोऽटिः ८।४।६३ झयः परस्य पदान्तस्य शस्य छो वा स्यादटि दकारस्य श्चु
त्वेन जकारे कृते खरि खरि परे झलां चरः स्युः इति जकारस्य चकारः तच्छि

वःऌत्वममीतिवाच्यंतत्त्वोकेनअमीति।किंवाकस्त्रोनेति मोनुस्वारः मांतस्य
१८ पदस्यानुस्वारःस्याद्धलि अलोंत्यस्य हरिंवंदे पदस्येतिकिंगम्यते नश्चापदांत
स्यझलि ८।३।२४ नस्यमस्यचापदांतस्याझल्यनुस्वारः यशांसि आक्रंस्यते झ
लिकिं मन्यते अनुस्वारस्ययिपरसवर्णः ८।४।५८। अंकितः अंचितः कुंठि
तःशान्तःगुम्फितःकुर्वंतीत्यत्रणत्वेप्राप्ते नस्यासिद्धत्वादनुस्वारेपरसवर्णे
कृतेतस्यासिद्धत्वाण्णत्वं वापदांतस्य ८।४।५९ पदांतस्यानुस्वारस्ययथिपरेपरसवर्णो राम: १८
वास्यात् त्वङ्करोषि त्वंकरोषि सय्यंतासंयंता सांवत्सरःसयंल्लोकमन्यत्सरः

यल्लोकं अत्रानुस्वारस्यपक्षेऽनुनासिकायवलाः मोराजिसमः ८।३।२५ क्वौ क्वि
बन्तेराजतौपरेसमोमस्यमएवस्यात् सम्राट् हेमपरे ८।३।२६ हे मपरे वामपरे
हकारेपरेमस्यमएववास्यात् ह्मलः ह्मलसंचलने किम्ह्मलयति किंह्मलय
तियवलपरेयवलावेतिवक्तव्यं यथासंख्यमनुदेशःसमानांसमसंबंधी।
विधिर्यथासंख्यंस्यात् किंय्यः किंह्यः किंव्ह्वलयति किंह्वलयति किं
ल्ह्लयति किंल्ह्लादयति किंह्लादयति नपरेनः नपरेहकारेपरेमस्यनेस्यात्
किन्ह्नुते किंह्नुते ङ्णोःकुक्टुक्शरि ८।३।२८ ङकारणकारयोःकुक्टुकावागमौस्तोवा

१५ शरि कुक्टुकौ रसि ह्नत्वाकुत्वं न चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः प्राङ् षष्ठः
प्राङ्ख षष्ठः प्राङ् षष्ठः सुगण्ण षष्ठः सुगण्ठ षष्ठः सुगण्ट षष्ठः ङः।
सि धुट् ८।३।२९ ङान्तात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् षट्सन्तः षट्त्सन्तः नश्च ८।३।३० नकारा
न्तात्परस्य सस्य धुड्वा॥ सन्त्से सन्से सन्त्सः शि तुक् नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा
शश्छोऽटीति छत्वविकल्पः चुत्वं पक्षे झरो झरीति चलोपः सञ्छंभुः सञ्च्छंभुः
सञ्चशंभु सञ्शंभुः ञ्छौ ञ्चछौ ञ्चशौ ञशाविति चतुष्टयं रूपा राम:
णामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं ह्रस्वा १५

त्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात् प्रत्यङ्ङात्मा
सुगण्णीशः सन्नच्युतः समः ८।२।५ सुटि समो रुः स्यात् अलोन्त्यस्य अत्रा
नुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८।३।२ अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात्
अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ८।३।४ अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनु
स्वारागमः स्यात् खरवसानयोर्विसर्जनीयः विसर्जनीयस्य स ८।३।३४ खरि
विसर्जनीयस्य सः स्यात् एतदपवादे वा शरीति प्राप्ते विसर्गे प्राप्ते संपुंका
नां सो वक्तव्यः सस्कर्ता संस्कर्ता समो वा लोपमेके इति भाष्यं लोपस्यापि रु

२०

प्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकस्यामेकसकारकं रूपद्वयं द्विसकारकंत्त
कमेव तन्नोनश्छविवेतिसकाररहितत्वपक्षेत्रिसकारकमपिरूपद्वयं अनुस्वारवि
सर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारीयरिवार्थुचपाठस्यामसंख्यातत्वे
नअनुस्वारस्याप्यक्षात् अनुनासिकवतां त्रयाणां शषसः खयरिति कद्वित्वेषट।
अनुस्वारवतां अनुस्वारस्यापिद्वित्वेद्वादश। एषामष्टादशानां तकाररहितत्वे वचना
ज्जोरेणपनुद्वित्वेएकतंद्वित्वेत्रित्वमिलित्वाचतुःपंचाशत् अरेणानुनासिकत्वेनाष्टोत्तर राम:
शतं पुमःखय्यमपरे अमपरेखयिपुमःशत्वस्यरुःस्यात् अनुस्वानिपक्षेअनुस्वार २१

ऽप्रत्ययस्येतिषत्वप्रसक्तौ ᳵकᳵपयोःप्राप्तौ।अनुत्पत्तिपक्षेनुपत्वमात्रौ संपुं
कानामिनिसः पुंस्कोकिलः पुंस्कोकिलः पुंस्पुत्र अम्परे किं। पुंदासः स्वयिकिं
पुंहासः ख्याञ्यादेशेन पुंख्यानंन अल्वव्यमपुंशान् अम्परे छविनकारांतस्यप
दस्यरुःस्यात्र तुप्रशान्शब्दस्यविसर्गः सत्वं चुत्वं शार्ङ्गिंश्छिंधि शार्ङ्गिञ्छिंधि
चक्रिंस्त्रायस्व चक्रिस्त्रायस्व।पदस्येतिकिं हंति अम्परे किं सन्त्सरुःखड्
गुखिः अप्रशान्किं प्रशान्तनोति नृन्पेनृनित्यस्यरुःस्याद्वापकारेपरे कुप्वोः
कपौच कवर्गेपवर्गेचपरे विसर्जनीयस्यक्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौस्तःवा।

सर्गः येननाप्राप्तिन्यायेनायस्यसत्वस्यापवादोयं ननु शर्परे विसर्जनीयः यद्
२१ त्वस्यत्तेनवासः शौमित्यादौ विसर्ग एव नश्छव्यप्रशान् पाहि नः पाहि
कानाम्रेडिते कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे संपुंकानामित्ति सः यद्वा क
स्कादिषु च एषु विषण अत्र रस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यस्य सत्वं तु सः क पयोरपवा
दद्वनिसद्दः कांस्कान् कांस्कान् कस्कः कौतस्कुतः सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपा
लं श्वास्कतिगणेषु संहितायामित्यधिकृत्य छे च ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स
संहितायां चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः ततश्चुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं चुत्वेन जः २१

तस्य चर्त्वेन चः चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न स्वच्छा शिवच्छाया आङ्
माङोश्च एतयोश्छे तुक् स्यात् पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः आच्छादयति मा
च्छिदत् दीर्घात् दीर्घात्छे परे तुगागमः स्यात् दीर्घस्यायं तुक् न तु छस्य तेनासुरगच्छ
पेतिद्वापकात् चेच्छिद्यते पदान्ताद्वा दीर्घात् पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात् लक्ष्मी
छाया इति हल्संधि विसर्जनीयस्य सः विख्वस्त्रानाशर्परे विसर्जनीयः शर्परे
खरि विसर्जनीयो न त्वन्यत् कः त्सरुः घनाघनः क्षोभस इह यथायथं सत्वं जिह्वा
मूलीयश्च न वा शरि शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् हरिः शेते

शेते हरिश्शेते खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः रामस्थाता हरिस्फुरति पक्षे
२२ विसर्गसत्वे चत्वे रूपं कुप्वोः ≍क ≍पौ च कः करोति क≍करोति कः खनति क
खनति। कः पठति क≍पठति कः फलति क≍फलति सोऽपदादौ विसर्जनी
यस्य सः स्याद्पदाद्योः कुप्वोः परतः पयस्पाशं पयस्कल्पं यशस्कं यशस्काम्य
ति अनव्ययस्येति वाच्यं प्रातःकल्पं काम्ये रोरेवेति वाच्यं नेह गीःकाम्यति इणः षः
इणः परस्य विसर्गस्य षः स्यात्पूर्वविषये सर्पिष्पाशं सर्पिष्कल्पं सर्पिष्कं सर्पि रामः
ष्काम्यति नमस्पुरसोर्गत्योः गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः स्यात्कुप्वोः परयोः २२

नमस्करोति साक्षात्प्रभृतित्वात् कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा तदभावे नमः करो।
ति पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा। पुरस्करोति अगतित्वान्नेह पूः पुरौ पुरः प्र
त्ययाः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः
स्यात्कुप्वोः निष्प्रत्यूहं आविष्कृतं दुष्कृतं अप्रत्ययस्य किं अग्निः करोति वायु
करोति एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम्। कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रस्य पाठाद्
तेनेह न मातुः कृपा मुहुः कः प्रतिषेधः मुहुः कामा इति तिरसोऽन्यतरस्यां सो वा स्यात्
कुप्वोः तिरस्कर्ता तिरः कर्ता द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विस

२२ गस्य षकारो वा स्यात् कुप्वोः द्विष्करोति इत्यादि कृत्वोर्थे किं चतुष्कपालः इसुसो
सामर्थ्ये एतयोर्विसर्गस्य षः स्यात् कुप्वोः सर्पिष्करोति धनुष्करोति धनुः करो
ति सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा सामर्थ्ये किं तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकं नित्यं समा
सेऽनुत्तरपदस्थस्य इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात् कु
प्वोः परयोः सर्पिष्कुण्डिका अनुत्तरपदस्थस्य किं परमसर्पिःकुण्डिका।
कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थः अपे रामः
क्षायां नित्यार्थश्च अतः कृकमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य अ २२

कारादनुत्तरस्थानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात् करोत्यादिषु परे
ष्वनुत्तरपदस्थस्य अयस्कारः अयस्कामः अयस्कंसः अयस्कुंभः अयस्पा
त्रं अयःसहिता कुशा अयस्कुशा अयस्कर्णी अतः किं गीःकारः अनव्यय
स्य किं स्वःकामः समासे किं यशः करोति। अनुत्तरपदस्थस्य किं परमयशःका
रः अधः शिरसी पदे। एतयोर्विसर्गस्य सो देशः स्यात् पदशब्दे परे अधस्पदं समा
स इत्येव अधः पदं शिरः पदं अनुत्तरपदस्थस्येत्येव परमशिरःपदं कस्कादि
षु च भास्करः इति विसर्गसंधिः स्वौजसमौट्छि इति सुप्रत्यये शिवस् अर्च्य इति

सि॰कौ॰ २४ स्थिते ससजुषोरुः पदांतस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात् जश्त्वापवादः अ
तोरोरप्लुतादप्लुते अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति॰ भोभगो इति प्राप्त
स्य यत्वस्यापवादः उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति॰ रुत्वमनूद्य उत्वविधि
सामर्थ्यात् प्रथमयोः पूर्वसवर्णः अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्ण
दीर्घ एकादेशः स्यात् इति प्राप्ते नादिचि अवर्णादिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात्
आद्गुणः गुणः पदांतादति शिवोऽर्च्यः अत इति तपर॰ किं देवा अत्र अतीति परः राम॰
किं श्व आगंता अप्लुता अप्लुतात्किं एहि सुस्रोत३ अत्र स्नाहि प्लुतस्यासि २४

द्धत्वादप्लुतः परोऽयं अप्लुतात्किं एहि सुस्रोत३ अत्र स्नाहि प्लुतस्यासिद्धत्वादतः
परोऽयं अप्लुतादिति विशेषणेन तु न तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वं तपरकरणस्य तु न सा
मर्थ्यं दीर्घनिवृत्तिचरितार्थत्वात् अप्लुते किं तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्त गुरोरनृत इ
ति प्लुतः हशि च॰ अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि शिवो वंद्यः रोरित्युकारानु
बंधग्रहणान्नेह॰ प्रातरत्र ध्मातर्गच्छ देवास इह इति स्थिते रुत्वं भोभगो
अघो अपूर्वस्य योऽशि एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि असंधिः सौत्रः लोपः
शाकल्यस्य देवा इह देवायिह अशि किं देवाः संति यद्यपि इह यत्वस्यासिद्धत्वा

स्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाघत्वं स्यात् न
२५ हिस्वयमल्विधिः रोरितिसमुदायरूपाश्रयणात् भोस भगोस अघोस इति सका
रांता निपाताः तेषां रोर्यत्वे कृते व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य पदांत
योर्यकारवकारयोर्लघूच्चारणे यवौ वा स्तोऽशि परे। यस्योच्चारणे जिह्वाग्रो
पाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः ओतोगार्ग्यस्य ओकारा
त्परस्य पदांतस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् गार्ग्यग्रहणं राम:
पूजार्थं भो अच्युत लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत पदांतस्य किं तोऽ उञि च परे अव २५

र्णः पूर्ववयोः पदांतयोर्यवयोर्लोपो नित्यं उञि स उ एकाग्निः पदे किं तंत्रयुतं वेञः
संप्रसारणे रूपं यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उञि ति गृह्यते तर्हि उत्तरार्थं पदेग्रहणं
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्य हलि स
र्वेषां भो भगो अघो अ पूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि स
र्वेषां मतेन भो देवाः भो लक्ष्मि भो विद्वद्वृंद भगो नमस्ते अघो याहि देवानस्याः
देवाय्यांति हलि किं देवायिहयोऽसुपि अह्नो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि रोरपवादः
अहरहः असुपि किं अहोभ्यां अत्राहन्निति रुत्वं रूपरात्रिरथंतरेषु रुत्वं वाच्यं

२६ अहोरूपं गतमहोरात्रिरेषा एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अहोरात्रः अहोर
थंतरं अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः विसर्गापवादः अहर्पतिः गीर्पतिः धूर्प
तिः पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ रोरि रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ढ्रलोपे पूर्वस्य दी
र्घोणः ढरेफौ लोपयतीति तथाभूते वर्णे अर्थात् ठकारे रेफात्मके परे पूर्वस्या
णो दीर्घः स्यात् पुना रमते हरी रम्यः शंभू राजते अणः किं तृढः वृढः तृह हिंसा
यां वृह उद्यमने पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थं अजर्घाः लीढः म रामः
नस्रथः इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते विप्रतिषेधे परं का २६

र्यं तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् इति लोपे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासि
द्धत्वादुत्वमेव मनोरथः एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि अककारयो
रेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे एष विष्णुः स शंभुः अकोः
किं एषको रुद्रः अनञ्समासे किं असः शिवः हलि किं एषोऽत्र सो
चि लोपे चेत्पादपूरणं स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत से
माम विड्ढि प्रभृतिं इह ऋक्पादस्वगस्यगतरनिवामनः अविशेषात् श्लोकपादे रामः
पीत्यपरे सैष दाशरथी रामः लोपे चेदिति किं स इत्थं क्षेति स एवमुक्त्वा सत्ये

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदृशं तं भगवंतं स्यात् सोमो गौरी अधिश्रितः मामकीनं
दृष्टिवेलस्य धारणं तु स्यः छंदसि बहुलमिति पूर्वसूत्रादनुवृत्तग्रहणानुवृत्त्यालभ्य
२२ ते तेनेह न सोऽहमाजन्मशुद्धानां इतिस्वादिसंधि अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रा
तिपदिकं धातुं प्रत्ययं प्रत्ययांतं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिक
संज्ञं स्यात् कृत्तद्धितसमासाश्च कृत्तद्धितांतौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्यु
पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थं यत्र संघातः पूर्वो भागः पदं तस्य चे रामः
द्भवति समासस्यैवेति तेन वाक्यस्य न प्रत्ययः आपंचमापरिसमाप्तेर

धिकारोऽयं परश्च अयमपि तथा ङ्याप्प्रातिपदिकात् ङ्यन्तादाबन्ता
त्प्रातिपदिकाच्चेत्यापंचमपरिसमाप्तेरधिकारः प्रातिपदिकग्रहणे लिंग
विशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्या
त् ङ्याभ्यां प्राग्माभूदित्येवमर्थं स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसि
भ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्य
याः स्युः सुङसोरुकारैकारौ जशसटङपाश्चेत्संज्ञाः विभक्तिश्च सुप्तिङौ
विभक्तिसंज्ञौ स्तः तत्र सु औ जसिति स्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः स

२५ प्तम्यंताः प्राचांसंज्ञास्ताभिरिहपिव्यवहारः सुपस्त्रीणित्रीणिवचनान्येकशः
एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानिस्युः द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने द्वित्वैकत्व
योरेतेस्तः बहुषुबहुवचनं बहुत्वेएतत्स्यात् रुत्वविसर्गौ रामः सरूपाणामे
कशेषएकविभक्तौ एकविभक्तौयानिसरूपाण्येवदृष्टानितेषामेकएवशि
ष्यते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः नादिचि वृद्धिरेचि रामौ चुटू प्रत्ययाद्यौचुटूइतौस्तः
इतिजस्येत्संज्ञा नविभक्तौतुस्माः विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकाराइतोनस्युः रामः
इतिसकारस्यनेत्त्व अतोगुणे अपदान्तादकाराद्गुणेपरतः पररूपमेकादेशः २८

स्यात्॥ इतिप्राप्ते॥ परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः अतोगुणे इतिपुरस्तादपवाद
न्यायेनाकःसवर्णेदीर्घइत्यस्यैवापवादोयंनतुप्रथमयोरित्यस्यापिरामाः
एकवचनंसंबुद्धिः संबोधनेप्रथमायाएकवचनंसंबुद्धिसंज्ञंस्यात् एङ्ह्र
स्वात्संबुद्धेः एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चांगात् हल्लुप्यतेसंबुद्धेश्चेत् संबुद्ध्याक्षिप्त
स्यांगस्यैङ्ह्रस्वाभ्यांविशेषणान्नेह हेकतरत्कुलेति हेरामौ॥ हेरामाः एङ
ग्रहणंकिं हेहरे हेविष्णो॥ अत्रपरत्वान्नित्यत्वाच्चसंबुद्धिगुणेकृतेनेङ्ह्रस्वात्प
रत्वंनास्ति अमिपूर्वः अकोम्यचिपरतः पूर्वरूपमेकादेशःस्यात् रामाः रा

गे॰ लशक्वतद्धिते तद्धितवर्जप्रत्ययाद्याः लशकवर्गा इतस्युः इति शस्येत्संज्ञा
तस्माच्छसोनः पुंसि । पूर्वसवर्णदीर्घात्परोयः शसः शकारस्तस्य नः स्यात्पुं
सि । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि अट् कवर्गः पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथा
संभवं मिलितैश्च व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे पदव्य
वायेपीति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणं नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थंनत्वा
कर्तुं शक्यं अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् इति णत्वे प्राप्ते पदांत
स्य पदांतस्य नस्य णत्वं न स्यात् रामान् यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये

ऽगम् यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दरूपं तस्मिन्प्रत्यये परे अंगसंज्ञं
स्यात् भवामि भविष्यामि इत्यादौ विकरणविशिष्टस्यांगसंज्ञार्थं तदादिग्र
हणं विधिरिति किं स्त्रीइयती । प्रत्यये किं अर्थं भवार्थं प्रत्ययविशिष्टस्यत
तोप्यधिकस्य वा मा भूत् अंगस्येत्यधिकृत्य टाङ् सामिनात्स्याः अकारांता
दंगाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः णत्वं रामेण सुपि च यञादौ सुपि
परे अतोंगस्य दीर्घः स्यात् रामाभ्यां अतो भिस ऐस् अकारांतादंगाद्भिस ऐस्
स्यात् अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः रामैः ङेर्यः अतोंगात्परस्य ङे इत्येतस्य यादेशः

स्यात्। रामाय। इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात् सुपि चेति दीर्घः संनिपात
३१ लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते। कष्टाय क्रम
णे इति निर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापकात्। रामाभ्यां। बहुवचने झल्येत्। झ
लादौ बहुवचने सुपि परे ऽतोंगस्य एकारः स्यात्। रामेभ्यः। बहुवचने किं। रामः। ए
मस्य। झलि किं। रामाणां। सुपि किं। पचध्वं। वावसाने। अवसाने झलां चरो वा
स्युः। रामात्। रामाद्। द्वित्वे रूपचतुष्टयं। रामाभ्यां। रामेभ्यः। रामस्य। द्वित्वपक्षे खरि
चेति चर्त्वे ऽप्यान्तरतम्यात्। स एव न तु तकारः। अल्पप्राणतयोः प्रयत्नभेदात्

अत एव सः सीति तिनादेश आरभ्यते। ओसि च। ओसि च परे ऽतोंगस्य एकारः स्या
त्। रामयोः। ह्रस्वनद्यापो नुट्। ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चांगात्परस्यामो नुडागमः
स्यात्। नामि। नामि परे ऽजन्तांगस्य दीर्घः स्यात्। रामाणां। सुपि चेति दीर्घो यद्य
पि परस्तथापीह न प्रवर्तते सन्निपातपरिभाषाविरोधात्। नामीत्यनेन त्वारंभ
सामर्थ्यात् परिभाषा वाध्यते। रामयोः। [illegible] अपदांतस्य मूर्द्धन्यः। आपा
दसमाप्तेरधिकारोयं। इण्कोः। इत्यधिकृत्य। आदेशप्रत्यययोः। सहेः साडः सः इति
सूत्रात् स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदांतस्यादेशस्य प्रत्य

३२ यावयवस्यच सकारस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात्। विहिताघोषस्य सस्य नादेश एव
४ षः रामेषु इति कोर्थः किं रामस्य अधिशब्दस्य पर्ये किं सुपीः सुपिसो। अपदांत
स्य किं हरिस्तत्र एवं कृष्णमुकुंदादयः सर्वादीनि सर्वनामानि। सर्वादीनि शब्द
रूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः तदंतस्यापीयं संज्ञा इदं चेति ज्ञापकात् तेनप
रमसर्वत्रेति त्रेत् परमभवकानि स्वकत्व सिध्यन्ति जसः शी। अदंतात्सर्वना
म्नः परस्य जसः शी स्यात् अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः नचायं एत्वं इत्याद्यविव रामः
नानुबंधत्वात् अनेकाल्त्वमिति वाच्यं सर्वादेशत्वात् नागित्संज्ञाया एवाभावा

त् सर्वे सर्वनाम्नः स्मै अतः सर्वनाम्नो ङेत्स्य स्मै स्यात् सर्वस्मै ङसिङ्योः स्मा।
त्स्मिनौ अतः सर्वनाम्न एनयोरेतौ स्तः सर्वस्मात् आमि सर्वनाम्नः सुट् अव
र्णांतात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् एसत्वे सर्वेषां सर्वस्मिन् शे
षं रामवत् एवं विश्वादयोप्यदन्ताः सर्वादयश्च पंचत्रिंशत् सर्व विश्व उभ उभय डतर
डतम अन्य अन्यतर त्वत् त्व नेम सम सिम पूर्व परावर दक्षिणोत्तरापराधराणि
व्यवस्थायामसंज्ञायां स्वमज्ञातिधनाख्यायां अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः त्य
द् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति। उभशब्दो द्वित्वविशि

सि॰ ष्टस्य वाचकः अत एव नित्यं द्विवचनान्तः तस्येह पाठस्तूभकावित्यकजर्थः
अ॰ न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवायचः
प्रसंगात् तदुक्तं उभयोन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे उभयशब्दस्य द्विवचनं
नास्तीवचनं नास्तीति कैयटः अस्तीति हरदत्तः तस्मात्तस्य यजादेशस्य स्थानि
वद्भावेन तयप्रत्ययांततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वे॰
नांतरंगत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति उभये डतरडतमौ प्रत्ययौ यद्यपि संज्ञावि राम:
धौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्ति सुप्तिङंतमिति ज्ञापकात् तथापीह॰ 33

तदंतग्रहणं केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् अन्यतरान्यतमशब्दावव्यु
त्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्द्धारणे वर्तेते तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावा
न्न संज्ञा त्वत्वदिति द्वावप्यदंतावन्यपर्यायौ एक उदात्तोऽपरोनुदात्त इत्येके एक
स्त्वान्त इत्यपरे नेम इत्यर्द्धे समः सर्वपर्यायः तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते यथासं
ख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् अंतरं बहिर्योगेति गणसूत्रे अपुरीति व
क्तव्यं अंतरायां पुरि पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसं
ज्ञायां एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात् सर्वत्र प्राप्तौ

सि· ३४ साज्जसि वा स्यात्। पूर्वे। पूर्वाः स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था। व्यवस्थायां
किं दक्षिणा गाथकाः कुशला इत्यर्थः असंज्ञायां किं उत्तराः कुरवः स्वमज्ञा
तिधनाख्यायां ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यात्
स्वे स्वाः आत्मीया इत्यर्थः आत्मान इति वा ज्ञातिधनवाचिनः स्वाः ज्ञातयोऽर्था
वा अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः बाह्ये परिधानीये चार्थे अंतरशब्दस्य प्रा
प्तासंज्ञा जसि वा स्यात् अंतरे अंतरा वा गृहा बाह्या इत्यर्थः अंतरे अंतरा रामः
वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा एभ्यो ङसिङ्योः स्मा

त्स्मिनौ वा स्तः पूर्वस्मात्। पूर्वात् पूर्वस्मिन्। पूर्वे एवं परादीनां शेषं सर्ववत् ए
कशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः न बहुव्रीहौ बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न
स्यात् त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः अहकं पिता यस्य मत्कपितृकः इह समा
सात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते अन्यथा लौकिके विग्रहवा
क्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत स च समासेपि श्रूयेत अतिक्रान्तो भवकं तमति
भवकानितिवत् भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं
कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचा— यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु

सि. नसर्वादयः महासंज्ञाकरणेनतदनुगुणानामेवगणेसंनिवेशात् अतःसंज्ञा
३५ कार्यमंतर्गणकार्यंचतेषांनभवति सर्वोनामकश्चित्तस्मैसर्वायदेहि। अति
क्रांतःसर्वमतिसर्वस्तस्मैअतिसर्वाय। अतिकतरंकुलं अतितत् तृतीयास
मासे। अत्रसर्वनामतानस्यात् मासपूर्वाय तृतीयासमासार्थवाक्येपि
नमासेनपूर्वाय द्वंद्वेच द्वंद्वेउक्तासंज्ञान वर्णाश्रमेतराणां समुदायस्यायं
निषेधोनत्ववयवानां नन्वेवंतदंतविधिनासुट्प्रसंगः सर्वनाम्नोविहित
रामः
स्यामःसुडितिव्याख्यानात् विभाषाजसि १।१।३२ जसाधारंयत्कार्यंशीभा

२

ख्यंतत्रकर्त्तव्येद्वंद्वेउक्तासंज्ञावास्यात् वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः शीभा
वंप्रत्येवविभाषेत्युक्तमतोनाकच् किंतुकप्रत्ययएव वर्णाश्रमेतरकाः प्रथ
मचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च एतेजसःकार्यंप्रत्युक्तसंज्ञावास्युः प्रथ
मेप्रथमाः चरमेचरमाः शेषंरामवत् तयप्रत्ययः तनस्तदंताग्राह्याः द्वित
ये द्वितयाः नेमेनेमाः शेषंसर्ववत् विभाषाप्रकरणे तीयस्यङित्सूपसंख्या
नं द्वितीयस्मै द्वितीयाय एवंतृतीयः अर्थवद्ग्रहणान्नेह पटुजातीयाय
जरायाजरसन्यतरस्यां ७।२।१०१ जराशब्दस्यजरस्वास्यादजादौविभक्तौ

३६ पुष्टांगाधिकारेनस्य च तदंतस्य अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमान-
स्यादेशा भवंति एकदेशविकृतस्यानन्यतयाजरशब्दस्य जरस् निर्जरसौ
निर्जरसः इनाद्यान्बाधित्वापरत्वाज्जरस् निर्जरसा निर्जरेण। निर्जरसे निर्जर
सः पक्षेहलादौ च रामवत् वृत्तिकृतातु पूर्वविप्रतिषेधेनातोः कृतयोः संनिपा
तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं
नतु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तं तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपनार
सुकं नस्तु सादिभिस्त्र षष्ठेन कारकेन निर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वोक्तं एतच्च

भाष्यविरुद्धं पद्दन्नोमासहृन्निशसन्यूषन्दोषन् ४ यकन्शकन्नुदन्ना
सन्शसप्रभृतिषु पादृदंतनासिकामासहृदयनिशाअसृजयूषदोषयकृ
तशकृतउदकआसनशब्दानां पदादयआदेशाः स्युः शसादौ वा। पतुआसनश
ब्दस्यासन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तन्माधविकं पादः पादौ पादाः पादं। पादौ
पदः पादान् पादेन पदा। सुडनपुंसकस्य सुट् प्रत्याहारः स्वादिपंच वचना।
नि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युः अक्लीवस्य स्वादिषु सर्वनामस्थाने कृत्प्रत्य
पावधिषु स्वादिषु असर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् यचिभं यकआदि

पुंस्त्वजातीयेषु च स्वादिष्व सर्वनामस्थानेषु पूर्वं भसंज्ञा स्यात् आकडारादेका संज्ञा
३७ इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया। या पराऽनवकाशा च
तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वं अनेजस्त्वं च इतः इतो नश्त्वं दृष्ट्वा भ्यासा
भ्यामित्वे पत्वे च यल्लोपः माभ्यां माभिः भस्येत्यधिकृत्य अल्लोपोऽनः अङ्गा
वयवो सर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो यो नः तस्याकारस्य लोपः स्यात् रषा
भ्यां नो णः समानपदे एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्या रामः
त् पथः पथा पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अल्लोपाय इत्येवात्र

णत्वं पूर्वत्रासिद्धमित्येन स्थानिवदिति तु इह नास्ति नस्य दोषः संयोगादिलोपल
णत्वेष्विति निजि ये धातु न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य नेनि प्रानि परे के निचलुप्त
षष्ठीकं पदं प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तं नस्य नकारस्य लोपः स्यात् नलोपस्या
सिद्धत्वाद्दीर्घमेत्वमैसत्त्वं च न ऋभुभ्यां ऋभुभिः ऋभुभ्यः इत्यादि विभाषा ङिश्यो
अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्यो
परयोः ऋक्षि ऋक्षणि पक्षे रामवत् पञ्चन् इति स्वत्रेमभ निग्रहणं मकारार्थं
तथा च कौमुद्याः स्यामपि दोषस्त्रादेशो भाष्यकृता उदाहृतः तेन परं

३८ ग्रिवरस्रोः स्त्रियांसकलं तद्वन्मानसंमनइत्यादिसंगछते आसन्यंप्राणमूचुरिति
च आस्येभवः आसन्यः दोषशब्दस्यनपुंसकत्वमप्यतएवभाष्यात् तेनद
क्षिणंदोर्निशाचरस्येतिसंगछते भुजबाहूप्रवेष्टोदोरितिसाहचर्यात्पुंस्त्व
मपि दोषंतस्यतथाविधस्यभजतइति द्वयोरह्नोर्भवोद्व्यहः संख्याविसा
यपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यांङौ संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याहन्नादेशोवास्यान्ङौ
द्व्यह्नि। द्व्यह्नि द्व्यहनि द्व्यह्ने विगतमहः व्यहः व्यह्नि व्यहनि व्यह्ने अहः सायः
सायाह्नः सायाह्नि सायाहनि सायाह्ने इतिदंताः विश्वपाः दीर्घाज्जसिच दीर्घात् रामः

ज्जसिइतिचपरेप्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोनस्यात्। वृद्धिः विश्वपौसवर्णदी
र्घः विश्वपाः यद्यपीहऔङिनादिचीत्येवसिद्धंजसितुसत्यपिपूर्वसवर्णदी
र्घेक्षतिर्नास्ति तथापिगौर्यौगौर्यः इत्याद्यर्थंसूत्रमिहापिन्याय्यत्वादुप
न्यस्तं आतोधातो आकारान्तोयोधातुस्तदन्तस्यभस्यांगस्यलोपःस्यात्
अलोन्त्यस्य। विश्वपः विश्वपा। विश्वपाभ्यां विश्वपाभिः एवंशंखध्मादयः
धातोःकिं हाहान् हासवर्णदीर्घः हाहाङे वृद्धिः हाहैङसिङसोःदीर्घः हाहाः
ओसिवृद्धिः हाहौः ङौ आद्गुणः हाहे शेषंविश्वपावत् आतइतियोगविभा

सि॰
३५

गाद्धातोरप्यात्लोपः क्वचित् स्कः श्रः स्मादेनाः हरिः प्रथम ह्रस्वगुणः योः पू
र्वसवर्णः हरी जसि च ह्रस्वांतस्यांगस्य गुणः स्यात् जसि परे हरयः ह्रस्वस्य गुण
स्यात् संबुद्धौ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः लोपः हे हरे हरिं हरी हरीन् शेषो घ्यसखि
अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णोवर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् शेषः किं म
स्यै एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थं ह्रस्वौ किं वातप्रम्ये यूः किं मा
त्रे आङोना स्त्रियां घेः परस्याङो नास्यात् स्त्रियां आङिति टा संज्ञा प्रा
चां हरिणा अस्त्रियां किं मत्या घेर्ङिति घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात्

हरये घेः किं सख्ये ङिति किं हरिभ्यां सुपि किं पद्वी घेर्ङिनीति गुणे कृते ङसिङसो
श्च एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् हरेः हर्योः हरीणां अच्च घेः
इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत् घेरन्तादेशश्चाकारः हरौ हर्योः हरिषु एवं श्रीपत्यग्निर
विकव्यादयः अनङ् सौ सख्युरंगस्यानङ् स्यादसंबुद्धौ परे ङिच्चेत्यंतादेशः अलो
न्त्यात्पूर्व उपधा अंत्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् सर्वनामस्थाने चासंबु
द्धौ नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे अपृक्त एकाल् प्रत्य
यः एकाल् प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् हः

ऽनात्परं दी॰ घी यो ङ्याप्यौ न दंतात्परं सुतिसी त्येतदपृक्तं हल्लुप्यते हल्ङ्याब्भ्यो।
किं ग्रामणीः दीर्घात्किं निष्कौशाम्बिः अतिखट्वः सुतिसीति किं अभैत्सीत्
तिपासह चरितस्य ग्रहणात् सिबोग्रहणंनास्ति अपृक्तं किं बिभर्ति हल्किं
।—भेद् प्रथमहल्किं राजा नलोपो न स्यात्संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात् सखा
हे सखे सख्युरसंबुद्धौ सख्युरंगात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात्
अचो ञ्णिति ञ्णिति च परे अजंतांगस्य वृद्धिः स्यात् सखायौ सखायः स-
खायं सखायौ सखीन् घिसंज्ञाभावान्न तत्कार्यं सख्या सख्ये ख्यत्यात्परस्य खि

राम: ४०

तिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उः स्यात्।
सख्युः औत् इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यात् उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था खितिशब्दाभ्यां खी
तीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उः स्यात् सख्युः औत् इदुद्भ्यां
परस्य ङेरौ शेषं हरिवत् एभनः सख्या सुसखा। सुसखायौ सुसखायः अनङ्णि
द्वद्भावयो रंगत्वात् तदंते प्रवृत्तिः समुदायस्य सखिरूपत्वाभावेनासखीति निषेधा
प्रवृत्ते घिसंज्ञा सुसखिना सुसखये। ङसिङसोर्गुणे कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्या
दित्युत्त्वं न सुसखेः सुसखौ इत्यादि एवमतिसखिः सखीनतिसखा। परमसखायु

स्येतिविग्रहे परमसखा परमसखायावित्यादि गौणत्वेप्यनङ्णित्वे प्रवर्तेते
४१ सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच् ह
रिवत् ह्रस्वानङ्णित्वे न भवतः गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिक
त्वात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् पतिः समास एव
घिसंज्ञः स्यात् पत्या पत्ये पत्युः पत्यौ शेषं हरिवत् समासे तु भूपतये क
तिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः बहुगणवतुडति संख्या एते संख्यासंज्ञाः स्युः डति राम
च डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः लुक्श्लुलुप्शब्दैः ४१

कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् षड्भ्यो लुक् षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लु
क् स्यात् प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् इ
ति जसि चेति गुणे प्राप्ते न लुमताङ्गस्य लुक्श्लुलुप एते लुमन्तः लुमता श
ब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतीनां कतिषु
अस्मद्युष्मद्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः त्रिशब्दो बहुवचनान्तः त्रयः त्रीन् त्रिभिः
त्रिभ्यः त्रिभ्यः त्रेस्त्रयः त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि त्रयाणां परमत्रयाणां गौ
णत्वे तु नेति केचित् प्रियत्रीणां वस्तुतस्तु । प्रियत्रयाणां त्रिषु द्विशब्दो द्विव

४२ चनांत त्यदादीनामः एषामकारोन्तादेशः स्याद्विभक्तौ द्विपर्यन्तानामेवेष्टः

द्वौ २ द्वाभ्यां३ द्वयोः २ द्विपर्यंतानां किं भवान् भवंतौ भवंतः संज्ञायामुपसर्जन

त्वेचनात्वं सर्वाद्यंतर्गणकार्यत्वात् द्विर्नामकश्चिन् द्विः द्वौ द्वयः द्वावतिक्रांतो

ऽतिद्विः हरिवत् प्राधान्येनुपरद्वौ इत्यादि औडुलोमिः औडुलोमी उडुलो

माः लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारोवक्तव्यः बाह्वादीञोपवादः औडुलोमी। उडु

लोमान् एनी दनाः वातप्रमीरित्सुणादिसूत्रेणमाङ ईप्रत्ययः कित् वातप्रमिमी

तेवातप्रमीः दीर्घाज्जसिच। वातप्रम्यौ। वातप्रम्यः हेवातप्रमीः अमिपूर्वः वा ४२

तप्रमीं। वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या। वातप्रम्ये वातप्रम्यः वातप्रम्यो

वातप्रम्यां दीर्घान्नटुट्। ङौनुसवर्णेदीर्घः वातप्रमी। वातप्रमाञ्जु। एवंय

यीपप्यादयः यांत्यनेनेतियर्यीर्मार्गः पातिलोकमितिपपीः सूर्यः यायोः

कि— हेचेतिईप्रत्ययः क्विंवनवातप्रमीशब्दस्यतु अमिशासिङौचविशेषः

वातप्रम्यं वातप्रम्यः वातप्रम्यि एरनेकाचइतिवक्ष्यमाणेणयण् प्रधाव

न् बह्वः श्रेयस्योयस्यसवहुश्रेयसी। दीर्घज्यूनत्वाद्धल्ङ्याद्भिलोपः पूस्मा

द्योनदी। ईदूदंतौनित्यस्त्रीलिंगोनदीसंज्ञौस्तः प्रथमलिंगग्रहणंच पूर्वे

स्मास्व्यस्योपसर्जनत्वेपिनदीत्वंवक्तव्यमित्यर्थः अंवार्थनद्योर्ह्रस्वः अंवार्था
४३ नांनद्यंतानांचह्रस्वःस्यात्संबुद्धौ हेवहुश्रेयसि आसि वहुश्रेयसीन् आण्न
द्याः नद्यंतात्परेषांङितांनामाडागमःस्यात् आटश्च आटोचिपरेवृद्धिरेकादेशः
स्यात् वहुश्रेयस्याः २ नद्यंतात्परत्वान्नुट् वहुश्रेयसीनां ङेराम्नद्याम्नीभ्यः
नद्यंतादावंतान्नीशब्दाच्चङेःआमस्यात् इहपरत्वादाटानुड्बाध्यते वहुश्रेय
स्यां शेषमीप्रत्ययांतत्वात्प्रमीवत् अङ्यंतत्वाच्चसुलोपः अतिलक्ष्माःशे
षंवहुश्रेयसीवत् कुमारीमिच्छन्कुमारीवाचरन्वाब्राह्मणः कुमारी क्यजं ४३

तात्क्विपरक्विवंताद्वाकर्तरिक्विप् हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्लोपः आचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरि
यङुवङौ श्नप्रत्ययांतस्यइवर्णांतधातोर्भ्रूइत्येतस्यांगस्यइयङुवङौस्तोजा
तौप्रत्ययेपरे इउवोःसंनादेशा अंतरतम्यादियङ् उवङ् इतिद्वयदि
शोभवेत् एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वोनभवतियइवर्ण
स्तदंतोयोधातुस्तदंतस्यानेकाचोंगस्ययणस्यादजादौप्रत्ययेपरे इतियर
सः कुमार्यौकुमार्यः हेकुमारि अमिशसिच कुमार्यं कुमार्यः इतिविशेषः
४४ कुमार्यैकुमार्याःकुमार्योः कुमारीणां कुमार्यां प्रधीः प्रध्यं प्रध्यः उन्नयतीतिउ

४५ न्नीः धातुना संयोगस्य विशेषणत्वादिह स्यादेव यण् उन्न्यौ उन्न्यः उन्न्यं ङेराम्
उन्न्यां एवं ग्रामणीः अनेकाचः किं नीः नियौ नियः अमि शसि च परत्वादियङ्
नियं ङेराम् नियां असंयोगपूर्वस्य किं सुश्रियौ यवक्रियौ गतिकारकेतरपू
र्वपदस्य यण्नेष्यते शुद्धधियौ परमधियौ कथं तर्हि दुर्धियः वृश्चिकभियेत्यादि
उच्यते दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति
यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः वृश्चिकसंज्ञस्य तु बुद्धि रामः
हननमपादानत्वं नेह विवक्षितं वृश्चिकसंबंधिनी भीः वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलो ४५

पो वा न भूसुधियोः एतयोर्यण् न स्यात् अचि सुपि सुधियौ सुधियः सखायमि
च्छतीति सखीयति ततः क्विप् अल्लोपयलोपौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते
क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादनङ् इत्येवं सखा सखायौ
सखायः हे सखीः अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वात्सख्युरसं
बुद्धाविति णित्वप्रवर्तनेन सखायं सखायौ शसि यण् सख्यः सह खेन वर्तते इति स
खः तमिच्छतीति सखीः सुखमिच्छतीति सुखीः सुतमिच्छतीति सुतीः सख्यौ सुख्यौ
सुत्यौ न ख्यत्यादिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः सख्युः सुख्युः सुत्युः लूनमिच्छतीति

लूनीः त्रामं त्रामीः अस्तामं मस्तीमीः एषांङ ॥ सिद्ध ॥ सोयं णत्वमत्वयोरसिद्ध
४५ त्वात् स्वमत्यादिति सुत्वं न स्वः क्षाम्युः अस्तोम्युः स्पुष्का यते। सुष्कीः एर्कीः इयङ् सु
ष्क्रियो सुष्क्रियः उ ॥ सिद्ध ॥ सोः सुष्क्रियः ईर्द् नाः ग्रामुर्हे रिव [illegible] सर्व्व विस्तुवास्तु
मान्वाक्ष्यः तृज्वत्क्रोष्टुः तृजंने तुल्यं वर्त्तने ऽसंबु [illegible] द्धौ सर्व्वनामस्थाने प
रे क्रोष्टु शब्दस्याने क्रोष्टृ आदेशः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः [illegible] सर्व्वनामस्था
नयोः ऽद्वौ सर्व्वनामस्थाने च परे ऽन दं नाग स्य गुणः स्यादिति प्राप्ते [illegible] शन ४
सुस्त दंसोनेहसांच ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यात् असंबुद्धौ सौ परे

असन्तत् चूस्वसननप्तृ नेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणां अबादीनामुप
धाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्व्वनामस्थाने परे नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नि
यमार्थं तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न उद्गातृशब्दस्य भवत्येव समर्थसूत्र उ
द्गातार इति भाष्यप्रयोगात् क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रो
ष्टून् विभाषा तृतीयादिष्वचि अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् क्रोष्ट्रा
क्रोष्ट्रे अनतऊन् ऋदन्तात् ङ ॥ सिद्ध ॥ सोः ऋतिपरे उकार णकारे शः स्यात् रपरत्वं
रान्तस्य रेफान्तसंयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य रेफस्य विसर्गः क्रोष्टुः रम्रा

आमिपरत्वात्तृज्वद्भावेप्राप्ते नुमचिरतृज्वद्भावेभ्योनुटपूर्वविप्रतिषेधेन
क्रोष्टूनां क्रोष्टॄनां क्रोष्टरि क्रोष्टोःपक्षेहलादौशंभुवत् इत्युदंता हूहूःहूहौ हू
५६ हः हूहूं हूहौ हूहून् अतिचमूशब्दस्यतुनदीकार्यंविशेषः हे अतिचमु अति
चम्वै अतिचम्वाः अतिचमूनां खलपूः ओःसुपिधात्ववयवसंयोगपूर्वो
नभवतियउवर्णस्तदंतोयोधातुस्तदंतस्यानेकाचोंगस्ययण्स्यादजादौसु
पिगतिकारकेतरपूर्वस्यतेष्यते खलप्वौःखलप्वः एवंसुल्वादयः अनेका रामः
चःकिंलूःलुवःधात्ववयवेत्यादितिकिं उल्लूः उल्लौ असंयोगपूर्वस्यकिं क ५६

ट ग्मकालम्भशब्दोस्वयंभूवत् इत्युदंताःधाता हे धातः धातारौ धातारं ऋवर्णान्नस्यणत्वंवाच्यं धातॄणां ७
टप्रुवःगतीत्यादिकिं परमलुवौसुपिकिं लुलुवतुःस्वभूः नभूसुधियोःस्वभु
वौ स्वभुवःवर्षाभ्वश्च। अस्योवर्णस्ययण्स्यादजादौसुपि वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः दृन्भ
तीतिदृन्भूः अंहूर्जम्बूककफेलूकर्कंधूर्दिधिषूरित्युदंताहृस्वत्रेणत्वमित्याद्यर्थः
भ्वौ दृन्भ्वःदृन्भ्वं दृन्भ्वौदृन्भून् दृन्भितिनानेहिंसार्थेअव्ययेभुवःक्विप् दृन्भूः दृन्भ
रपुनः पूर्वस्यभुवोयण्वक्तव्यः दृन्भ्वं दृन्भ्व खलपूर्ववत् करभ्वः करभ्वौ क
रभ्वःदीर्घपाठेकरणवकारः स्वार्थिकप्रत्ययाद्यण् कारभ्वौ कारभ्वःपुनर्भूर्यौ
गिकःपुंसिपुनर्भ्वांवित्यादि एवंनप्त्रादयःउद्गातारो पिताभ्रातुःमनिपततेपितृस्त्रा

४१ द्विग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः पितरौ पितरः पितरं पितरौ शेषं धातृवत् ए
वं जामातृभ्रात्रादयः ना। नरौ। नरः हे नः नृ च नृ इत्यस्य नामि वा दीर्घः स्यात्
नृणां नृणां इत्यृदन्ताः कृ ऌ अनयोरनुकरणं प्रकृतिवदनुकरणमिति वै
कल्पिकातिदेशादित्वे रपरत्वं कीः किरौ किरः तीः तिरौ तिरः इत्यादि गौणत्वेन इ
त्वाभावपक्षे ऋदुशनेति सूत्रेणाऽङि। इति च तपरकरणादनङ् गुणेन क्रः क्रौ क्रः
क्रं क्रौ क्नृन् क्रा क्रे इत्यादि इति ऋदन्ताः गम्लृ शक्लृ अनयोरनुकरणे अनङ् रामः
मागमा श्रा— गुणविषये लृत्वं गमलौ गमलः गमलं गमलौ गम्लृन् गम्ला ४१

गम्ले। ङसिङसोरुक्तस्तत्र उदित्सु त्वे लपरत्वे च संयोगान्तलोपः गम्लुः शकु
लृ इत्यादि इति लृदन्ताः सेः सयौ सयः स्मृतयौ स्मृतयः इत्येदन्ताः गोतो णित्
गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्कार्यकृत्स्यात् गौः गावौ गावः औतोऽम्शसो
आम्ओतः इति छेदः ओकारादमशसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् शसासा
ह्चयोत्सुवेवामग्रत्वे नेह अचित्वं गां गावौ गाः गवा गवे गोः इत्यादि ओ
तो णिदिति वाच्यं विहितविशेषणं च तेन सुद्योः सुद्यावौ सुद्यावः ओकारान्ता
द्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह हे भानो भानवः उं शंभुः स्मृतोपेनस

स्मृतौः स्मृत्यावौ स्मृतावः स्मृतां स्मृतावौ स्मृताः इत्यादन्ताः रायो हलि रैत्रा
४८ व्दस्य आकारोन्तादेशः स्यात् हलि विभक्तौ ः अचि आयादेशः रा रायौ रायः रायं
रायौ रायः राया राभ्यां इत्यैदन्ता ग्लौः ग्लावौ ग्लावः ग्लावं ग्लावौ ग्लावः औतो
ऽम्शसोरिति नीहनप्रवर्तते ऐ औ च सूत्रे एओ औहैतौः सावर्ण्याभावनापनात्
इत्यजन्ताः पुल्लिंगाः रमा औङ आपः ७।१।१८ आवंतादंगात्परस्यौङः शीस्या
त् औङित्योकारविभक्तेः संज्ञा रमे रमाः संबुद्धौ च आप एकारस्यात्संबुद्धौ ए रामः
ङ् ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः हे रमे २ हे रमाः रमां रमे स्त्रीत्वान्नत्वाभावः रमाः आङि ४९

चापः आङि ओसि च परे आवंतस्यांगस्य एकारः स्यात् रमया रमाभ्यां रमा
भिः याडापः आपः परस्य ङिन्वचनस्य याडागमः स्यात् वृद्धिरेचि रमायै सवर्ण
दीर्घः रमायाः २ रमयो रमाणां रमायां रमयोः रमासु एवं दुर्गादयः सर्वनाम्नः
स्याड्ढ्रस्वश्च आवंतात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याडापश्च ह्रस्वः याटोपवादः सर्व
स्यै सर्वस्याः २ एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट् सर्वा
सां सर्वस्यां सर्वयोः सर्वासु एवं विश्वादयः आवंताः विभाषा दिक्समासे बहुव्री
हौ अत्र सर्वनामता वा स्यात् उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै दिङ्नामान्यंतराले इति प्र

४८ तियदोक्तस्य द्विवत्तमासस्य ग्रहणान्नेह योनरा सा पूर्वीयस्माउन्मुग्धायास्त
स्मैउत्तरपूर्वायै वहुव्रीहिग्रहणंस्पष्टार्थं अन्तरस्यैशालायै वाह्यायैइत्यर्थः
अपुरीत्युक्ते नेह अन्तरायैनगर्यै विभाषाद्वितीयाभ्यां आभ्यां ङितः स्याडापश्च
ह्रस्वः इदं त्यक्तुं शक्यं तीयस्यङित्सूपसंख्यानात् द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्विती
यस्याः द्वितीयायाः द्वितीयस्यां द्वितीयायां शेषं रमावत् एवं तृतीया अंवा
र्थनद्योर्ह्रस्वः हे अंव हे अल्ल हे अक्क असंयुक्ता येडलकास्तद्वतां न ह्रस्व इह अं राम
वाजै हे अंव - हे अंविके जर ए जरसे शीभावात्परत्वाज्जरसु आमि नुटः परत्वा ४८

ज्जरस्त् जरसामित्यादि पक्षेरमावत् इह सर्वप्रतिषेधेन शीभावं सन्निपातपरि
भाषायाअनित्यत्वं संश्रित्य जराभ्यसी इति केचित् तन्निर्मूलं यद्यपि जरसा
स्म देशं अनाश्रित्य निवद्धा वेनाव्वं न तामाश्रित्य ओङ आपः अङिचापः
पः ह्रस्वनद्योपः दुरामरतिपंचधयः आ एवं नस दतुनयाप्यनलिधा विस्तु नित्र
तेन भवति आम्नाविविमस्लिव्यकाररूपस्येवायः सर्वत्र ग्रहणात् एवं हल
ड्याब्दि सूत्रेपि आ आपइं यं इ इति प्रश्लेषात् निवद्धः निष्कोशांविरित्यादिसि
द्वेः दीर्घग्रहणं प्रत्ययस्थेयं नचैरमप्पातिरव ड्व्यैत्यत्रस्वाश्रयमाकारत्वं स्या

निकृष्टत्वेनापूर्वत्वं चाश्रितस्य याहूस्वादितिवाच्यं आवं तं यदंगं तन्न परस्य यादि

५० धानात् उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन तदादिनियमात् नपद्दन्नस्द्रनिनासिकायान्

स् नसः नासिकया नसा नोभ्यामित्यादि पक्षे सुटि रमावत् निशया निश

निशा निशः निशम् व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ८।२।३६ व्र

श्चादीनां सप्तानां छशांतयोश्च षकारो ऽन्तादेशः स्यात् झलि पदांते च षस्य ज

त्वेन डुः निड्भ्यां निड्भिः सुपि ड्ःसीति पक्षे धुट् चर्त्वं तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया रा॰म॰

इति टतयोः ष्टयोन नपदांताट्टोरिति ष्टुत्वं न निट्सु षट्सु षट्त्सु षढोः कः सि षस्य ५०

च कः स्यात् सकारे परे ष्टुत्वं तु न भवति असत्वमस्यासिद्धत्वात् केचित्तु व्रश्चा

दिसूत्रे दादेर्धातोरिति सत्वाद्धातोरित्यनुवर्तयन्ति तन्मते असत्वेन जकारे नि

ड्भ्यां निड्भिः श्चुत्वं निचस्तु चोः कुरिति कुत्वं तु न भवति असत्वस्यासिद्धत्वा

त् मांसस्य ननासान्तो नांमास् पृतन्नवोवाच्याः शसादेष्वा एनः पृद्भ्यां इत्यादि प

क्षे सुटि चरमावत् गोपाविश्वपावत् मतिः प्रायेण हरिवत् स्त्रीत्वान्नत्वाभावः

मतीः नात्वं न मत्या ङिति ह्रस्वश्च इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्य

स्त्रीलिंगावीदूतौ ह्रस्वौ चवरुवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे आण्नद्याः म

५१ तै। मतये मत्याः मतेः नदीत्वपक्षे औदिति ङेरौत्वे प्राप्ते इदुद्भ्यां नदीसंज्ञकाभ्या
मिदुद्भ्यां परस्य ङेराम्स्यात्‌ पक्षेऽच्च घेः मत्यां मतौ एवं श्रुतिस्मृत्यादयः त्रि
चतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ७।२।९९ योरेनयोरेनावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः अ
चि र ऋतः ।७।२।१०० तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि गुणदी
र्घोत्वानामपवादः तिस्रः २ तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः आमि नुमचिरेति नुट न
तिसृचतसृ ६।४।४ नृ योर्नामि दीर्घो न स्यात्‌ तिसृणां तिसृषु स्त्रियामिति त्रिच राम:
तुरोर्विशेषणान्नेह प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतिवत्‌ आमि प्रि ५१

यत्रयाणामिति विशेषः प्रियास्तिस्रो यस्य सः इति विग्रहे तु प्रियतिसा प्रियति
स्रौ प्रियतिस्रः प्रियतिस्रमित्यादि प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि स्तमो
र्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः न लुमतेति निषेधस्यानि
त्यत्वात्‌ पक्षे प्रियतिसृ रादेशात्पूर्वं विप्रतिषेधेन नुम्‌ प्रियतिसृणी प्रियति
सृणि तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्‌ पर्यायेणानुमभावे प्रिय
तिस्रा प्रियतिसृणा द्वेर द्वित्वे सत्याप्‌ द्वेर द्वाभ्यां ३ द्वयोः २ गौरी गौर्यौ गौर्यः नदी
कार्यं ङे गौरि गौर्यै एवं वाणी नद्यादयः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि

सि. ग्रहणादनङ्। गौरिद्भावे च प्राप्ते विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणं सखी सख्यौ स
५१ ख्यः इत्यादि गौरीवत् अङ्अंतत्वान्न सुलोपः लक्ष्मीः शेषं गौरीवत् एवं तरी
तंत्र्यादयः स्त्री हे स्त्रि स्त्रियाः स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे। स्त्रियो वा
मूशसोः ६।४।८० अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् स्त्रीं स्त्रियं स्त्रियः स्त्रीः स्त्रि
या स्त्रियै स्त्रियाः २ स्त्रियोः परत्वान्नुट् स्त्रीणां स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु स्त्रियमति
क्रांतो ऽतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ गुणनाभावो ऽत्र नुडिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ङौ चेत्नुमा
चस्त्रीशब्दस्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु स्त्रियमतिक्रांतो ऽतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ गुणना ५२

सेवौत्यङि। त्यवधार्यतां जसि चात् अतिस्त्रयः हे अतिस्त्रे। अतिस्त्रियौ अतिस्त्रि
यः वामशसोः अतिस्त्रिं अतिस्त्रियं अतिस्त्रियः अतिस्त्रीन् अतिस्त्रिणा घे
ङिति अतिस्त्रयेऽ अतिस्त्रेः अतिस्त्रियोः अतिस्त्रीणां अतिस्त्रौ ओस्यौका
रे च नित्यं स्यादमशसोस्तु विभाषया इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्ज
ने क्लीवे तु नुम् अतिस्त्रिंणी। अतिस्त्रिणे ङे प्रभृता वजादौ वक्ष्यमाणपुंव
द्भावात् पक्षे प्राग्वद्रूपं अतिस्त्रये अतिस्त्रिणः अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रिणोः
अतिस्त्रियो रित्यादि स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् शसि। अतिस्त्रीः अतिस्त्रियाङि।

तिह्रस्वश्चेतिह्रस्वांतत्वमप्युक्तो विकल्पः अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यै
५३ वपर्युदासस्तत्संबंधस्यैवानुवृत्तेः दीर्घस्यायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य अतिस्त्रियै
अतिस्त्रये। अतिस्त्रियाः अतिस्त्रेः अतिस्त्रियां अतिस्त्रौ। श्रीः श्रियौ श्रियः नेय
ङुवङ्स्थानावस्त्री १।४।४ इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न
तु स्त्री। हे श्रीः श्रियै श्रिये श्रियाः श्रियः वामि इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि
वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री। श्रीणां श्रियां श्रियि श्रियां प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिका
रादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपं पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति राम: ५३

स्वीकारात् लिंगान्तरानभिधायकत्वं नदीत्विके परमते तु पुंवद्रूपं प्रकृष्टा धीरि
ति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् अभिधानिश्च प्रध्यं प्रध्यः इति विशेषः सुष्ठु धीर्यस्याः सु
ष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे वृत्तिमते सुधीः श्रीवत् मतान्तरे पुंवत् सुष्ठु धीरिति वि
ग्रहे तु श्रीवदेव ग्रामणीः पुंवत् ग्रामं नयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मत्वात् पदान्तरं वि
ना स्त्रियामप्रवृत्तेः एवं खलप्रवनादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यं धेनुर्मति
वत् स्त्रियां च स्त्री वा विक्रोष्टुशब्दस्तृजंतवद्रूपं लभ्यते अत्रेभ्योऽङ् १।४।१
ऋकारदंतेभ्यो नकारांतेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात्। क्रोष्ट्री क्रोष्ट्र्यौ क्रोष्ट्र्यः वधूर्गौरीव

त् ॥ ञः आवत् ॥ हे सुभ्रूः कथं तर्हि हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः प्रमाद एवायमि
५४ ति वहवः खलप्वः पवन्त पुनर्भूः दृन्करेति यण् उवङो वाधनार्थं पट्ड्वङि इति निये
धोन हे पुनर्भु पुनर्भ्वः एकाजुत्तरपदे णः एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पू
र्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं ।
स्यात् आरंभसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थं यणं वाधित्वाप
रत्वान्नुट् पुनर्भूणां वर्षाभूः भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयट रामः
मते मतांतरे तु हे वर्षाभु पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु भेकां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभ्व ५५

दृन्भूः पुमानिति पाठः वर्षाभ्वश्च वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः स्वयंभूः पुंवत् न षट्स
स्वस्रादिभ्यः ४।१।१० षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः स्वसा तिस्रश्च
तस्रश्च ननांदा दुहिता तथा याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः अस्त्रि
ति दीर्घः स्वसा स्वसारौ स्वसारः माता पितृवत् शसि मातॄः द्यौर्गोवत् राः पुंवत्
नौर्ग्लौवत् इत्यजंताः स्त्रीलिंगाः अतोम् ७।१।२४ अतोङ्गात्क्लीवात्स्वमोरम्
स्यात् अमि पूर्वः ज्ञानं एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपः हे ज्ञान नपुंसकाच्च क्लो
वादौङः शी स्यात् भसंज्ञायां यस्येति च भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यात् इका

रेतद्धिते च परे ह्रस्वकारलोपे प्राप्ते औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः ज्ञाने जश्शसोः
५५ शिः क्लीवादनयोः शिः स्यात् शिसर्वनामस्थान शिइत्येन तु कसंज्ञं स्यात् नपुंस
कस्य झलचः ७।१।७२ झलंतस्याजंतस्य च क्लीवस्य नुमागमः स्यात्सर्वना
मस्थाने परे उपधायादीर्घः ज्ञानानि पुनस्तद्वत् शेषं रामवत् एवं धनवना
दयः अद्ड्डतरादिभ्यः ७।१।२५ एभ्यः क्लीवेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् टेः ६।४।
१४३ इति परभस्य टेर्लोपः स्यात्। वाव पंचभ्यः साने। कतरत् कतरद्। कतरे। कत
राणि भस्येति किं पंचमः टेर्लुप्तत्वात्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः एतद्रूपवारि रामः ५५

त्तिसंवुद्धिलोपश्च न भवति हेकतरत् पुनस्तद्वत् शेषं पुंवत् एकतमत् इत
मत् इतरत् अन्यत् अन्यतरत् अन्यतमस्य तु अन्यतमस्य तु अन्यतममि
त्येव एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः एकतरं। सो रमादेशे कृते संनिपात परिभा
षया न जरस् अजरं अजरसी अजरे परत्वाज्जरसि कृते झलंतत्वान्नुम् सांत
महतः संयोगस्य सांतसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यात्
असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे अजरांसि अमि लुकोपवादमप्यभावं वाधित्वा
परत्वाज्जरस् ततः सन्निपातपरिभाषया नलुक् अजरसं अजरसी अजरे अ
८

५६ उरांसि अक्षराणि शेषं पुंवत्। पद्दन्निति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन् हृंदि
हृदा हृद्भ्यामित्यादि उदानि उद्ना उद्भ्यामित्यादि आसानि आस्ना आसभ्यामित्यादि
मांसि मांसा मांभ्यामित्यादि वस्त्रतस्त्रप्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तं अत
एव भाष्ये मांस्पचन्या उखाया इत्युदाहृतं अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगांत
लोपेन यदन्तदन्त्यत्रछंदसीत्यनुवर्त्तितं वृत्तौ तथापि अयोभीत्यत्र मासश्श
छंदसीति वार्तिके छंदोग्रहणस्य मर्य्यादोक्तेः पिकविदिति केयटोक्तरीत्या रम्मः
प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यं ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ५६

१।२।४७ क्लीबे प्रातिपदिकस्याजंतस्य ह्रस्वः स्यात्। श्रीपाय। अत्र संनिपातपरिभाष
या। आतो धातोरिति लोपो न स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३ क्लीबादंगात्स्वमोर्लुक् स्या
त्। वारि इकोचि विभक्तौ ७।१।७३ इगंतस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ। वारिणी
वारीणि। न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः। हे वारे हे वा
रि। आङोना वारिणा। घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते वृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्ववि
प्रतिषेधेन वारिणे वारिणः वारिणोः नुमचिरेति नुट्। नामीति दीर्घत्वं वारीणां
वारिणि वारिणोः हलादौ हरिवत् तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य प्रद

५६ त्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्यात् टादावचि अनादये अना
दिने इत्यादि। शेषं वारिवत्। पीलुर्वृक्षः तस्य फलं पीलु तस्मै पीलुने अत्र न पुंवत्
प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ७।१।७५ एषामनङ्
स्याट्टादावचि स चोदात्तः अल्लोपोऽन दध्ना दध्ने दध्नः दध्नोः दध्नि दधनि शेषं
वारिवत् एवमस्थिसक्थ्यक्षि तदन्तस्याप्यनङ्। अतिदध्ना सुधि सुधिनी।
हे सुधे हे सुधि सुधिया सुधिना मधु मधुनी मधूनि हे मधो। एवमंब्वादयः सानुश राम:
ब्दस्य स्नुर्वा स्नूनि सानूनि प्रियक्रोष्टु प्रियक्रोष्टुनी तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रति ५६

षेधेन नुम् प्रियक्रोष्टूनि टादौ पुंवत्त्वपक्षे प्रियक्रोष्ट्रा प्रियक्रोष्टुना प्रियक्रोष्टुम
चिरेणेति नुट् प्रियक्रोष्टूनां सुलु सुलुनी सुलु सुलुनी सुलूनि सुल्वा सुलुना धातृ
धातृणी धातॄणि हे धातः हे धातृ धात्रा धातृणा एवं ज्ञातृकर्त्रादयः एच इग्घ्र
स्वादेशे आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्यूनि प्रद्युने
इत्यादि इह न पुंवत् यल्लिङ्गं तत्प्रद्यु इति नस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् एवमग्रेऽपि
प्ररि प्ररिणी। प्ररीणि प्ररिणा एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् रायो हलीत्यात्वं
प्रराभ्यां प्रराभिः नुमचिरेति नुट्यात्वे प्रराणामिति माधवः वस्तुतस्तु संनिपात

परिभाषयानुम्प्राप्त्वं न । नामीति दीर्घस्त्वारंभसामर्थ्यात्परिभाषां बाधानडुत्सुत्के पु
५८ राणं सुनु सुनुनी सुनूनि सुनुने इत्यादि इत्यजंता नपुंसकलिंगाः हो ढः ८।२।३१
हस्य ढः स्यात् झलि पदांते च हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपः पदांतत्वाद्धस्य ढः जश्त्वचर्त्वे
लिड् लिट् । लिहौ । लिहः । लिहं लिहौ लिहः लिड्भ्यामित्यादि लिट्त्सु दादे
र्धातोर्घः उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्यात् झलि पदांते च उपदेशे किं अधोक्षगित्य
त्र यथा स्यात् दामलिहमात्मानमिच्छति दामलिह्यति ततः क्विपि । दामलिट् । अ
त्र माभूत् एकाचो बशो भष् झषंतस्य स्ध्वोः ८।२।३७ धातोरवयवो य एकाच् झषंतं रामः ५९

तस्य बशः भष् स्यात् सकारे ध्वशब्दे परे पदांते च एकाचो
धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु गर्दभमाचष्टे गर्दभयति ततः क्वि
पि णिलोपः गर्दप् झलि इति निवृत्तं स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् नैवेह न दुग्धं
दोग्धा अपदेशित्वाद् झषंतत्वेन धात्ववयवत्वाद् भष्भावः जश्त्वचर्त्वे धुक् धुग् दु
हः घत्वचर्त्वे धुक्षु वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां एषां हस्य वा घः स्यात् झलि पदांते च । ध्रुक्
ध्रुग् । ध्रुट् ध्रुड् द्रुहौ द्रुहः ध्रुड्भ्यां ध्रुक्षु ध्रुट्सु एवं मुहष्णुहष्णिहां इग्यणः सं ध्रुट्सु
प्रसारणं यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् वाह ऊठ् भ

स्यवाहः संप्रसारणम् ठस्यात् संप्रसारणाच्च संप्रसारणादचि
५५ पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् एत्येधत्यूठ्सु विश्वौहः विश्वौहेत्यादिछंदस्येव
ण्विरितिपाठेणिजंताद्विच् चतुरनडुहोरामुदात्तः एनयोराम् स्यात्स
र्वनामस्थानेपरे सचोदात्तः सावनडुहः अनडु हशब्दस्यनुस्या
त्सौपरे आमित्यधिकारादवर्णात्परोयंनुम् अतो विशेष्यविहितेनना
पिनुमाम्नबाध्यते आमाच नुम्नबाध्यते सोर्लोपः नुम्विधिसामर्थ्याद्वसु ५५
स्रंसुध्वंसुनिदत्वंन संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपोन अनड्वान् अमसंबु

द्धौ चतुरनडुहोरमस्यात्संबुद्धौ आमोपवादः हे अनड्वन् अनड्वाहौ अनड्वा
हः अनड्वाहं अनड्वाहौ अनडुहः अनडुहा वसुस्रंसुध्वस्वनडुहांदः सांतवस्वं
तस्यस्रंसादेश्चदःस्यात्पदांते अनडुद्भ्यामित्यादि सांतेतिकिं विद्वान् पदांतेति
किं स्रस्तं ध्वस्तं सहेःसाडःसः ८।३।५६ साड्रूपस्यसहेःसस्यमूर्द्धन्यादेशःस्यात् तु
राषाट् तुराषाड् । तुरासाहौ तुरासाहः तुराषाड्भ्यामित्यादि तुरंसहतेइतितुः छंदसि
सहइतिण्विः लोकेतुसाहयतेः क्विप् अन्येषामपीति पूर्वपदस्यदीर्घः दिवं औत्
दिवित्प्रातिपदिकस्यौतस्यात्सौपरे अल्विधित्वेनस्थानिवत्त्वाभावात् हल्

६० ऽव्यादिदिलोपेन सुद्यौः सुदिवौ सुदिवः सुदिवौ सुदिवं सुदिवौ सुदिवः दिवउत्
दिवावदिशउकारः स्यात्पदांते सुद्युभ्यामित्यादि चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः
षट्चतुर्भ्यश्च षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामोनुडागमः स्यात् णत्वं द्वित्वं च
तुर्ण्णं चतुर्षु रोः सुपि ८।३।१६ सप्तमीबहुवचने परे रोरेव विसर्जनीयो नान्यरे
फस्य द्वित्वे प्राप्ते शरोचि अचि परे शरो न द्वेस्तः चतुर्षु प्रियचत्वा हे प्रियचत्वः
प्रियचत्वारो गौणत्वे नुडप्राप्तेर्ब्यते प्रियचतुरां प्राधान्ये स्यादेव परमचतुर्णां रामः
कमलं कमलौ वा आचक्षाणः कमल् कमलः षत्वं कमलषु मोनो धातोः ८।२। ६०

६४ धातोर्मस्य नः स्यात्पदांते नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न प्रशाम्यतीति प्रशान्
प्रशानौ प्रशानः प्रशान्भ्यामित्यादि किमः कः किमः कस्याद्विभक्तौ अकच्सहि
तस्याप्ययमादेशः कः कौ के इत्यादि सर्ववत् इदमो मः ७।२।१० इदमो मस्यात्सौ
परे त्यदाद्यत्वापवादः इदोय् पुंसि इदमिद्रूपस्यायं स्यात्सौ पुंसि सुलोपः अ
यं त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च। दश्च इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ इमौ इमे त्यदादेः सं
बोधनं नास्तीत्युत्सर्गतः अनाप्यकः अककारस्य इदम इदो न स्याद् आपि विभक्तौ
परे आविति निर्देशादित्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः अनेन हलि लोपः ७।२।

सि·
६१

११३ अककारस्य इदम इदो लोपः स्याद्वि॰ हलादौ परतः नानर्थकेऽलोन्त्यविधि
रनभ्यासविकारे आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१ एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादा
विवान्त इव स्यात् आभ्यां नेदमदसोरकोः।७।१।११ अककारयोरिदमदसो
र्भिस ऐस् न स्यात् एत्वं एभिः अत्वे नित्यत्वानुट् स्मै यश्चाद्धलि लोपः अस्मै
आभ्यां एभ्यः अस्मात् अस्य अनयोः एषां अस्मिन् अनयोः एषु। ककार
योगे तु। अयकं। इमकौ इमके इमकं। इमकौ। इमकान् इत्यादि इदमोऽन्वादेशे
ऽशनुदा